

που έλεγε μία από τις παραπάνω φράσεις, πρώτος εκείνος, δίδοντας το παράδειγμα, άρχιζε να «τριβεί» το ανύπαρκτο στο πάτωμα πιπέρι, χρησιμοποιώντας ως... μύλο κάθε φορά τα προαναφερθέντα μέρη του σώματός του. Οι υπόλοιποι του χορού υποχρεωτικά τον μιμούνταν.

—η «βιρλίνα»

Παιζόταν από αγόρια και κορίτσια, αδιακρίτως. Η «μάννα» του παιγνιδιού, η «βιρλίνα», καθόταν σε μια απόμερη θέση, τα δε υπόλοιπα παιδιά μαζεύονταν το ένα δίπλα στο άλλο. Ένα από αυτά συγκέντρωνε όλες τις θετικές ή αρνητικές εκτιμήσεις που φαντάζονταν αυτά για το πρόσωπό της, και τις μετέφερε στη «μάννα»—«βιρλίνα» λέγοντάς της: «Καλημέρα σας κυρία βιρλίνα. Χτες βράδυ ήμουνε στο βάλλο (ή στο σπίτι κάποιου, του οποίου το όνομα αναφέρει) και ήκουσα το καλό σας και το κακό σας», διηγούμενο τις περί το όνομά της απόψεις των άλλων.

Η «βιρλίνα» επέλεγε ένα από τα διατυπωθέντα σχόλια, καλό ή κακό, και ο «εμπνευστής» του γινόταν η νέα «βιρλίνα», που συγκέντρωνε και πάλι τα παιδιά, για να διατυπώσουν τις καινούργιες τους κρίσεις.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ήταν ένα παιγνίδι λόγου, που στηριζόταν στη φαντασία και την ευρηματικότητα των παικτών, τις οποίες και καλλιεργούσε.

—γέο-βαγέο ¹¹⁸

Το γνωστότατο πανελληνίως παιγνίδι παιζόταν στο χωριό κατά δύο τρόπους: κατά τον πρώτο, μερικά κορίτσια παρατάσσονταν σε ευθεία γραμμή, πιασμένα χεράκι. Απέναντί τους στεκόταν ένα μοναχό κορίτσι. Το δεύτερο με ρυθμικά βήματα πλησίαζε τη γραμμή των κοριτσιών και επανερχόταν στη θέση του. Μόλις ήθελε σταθεί σ' αυτήν, τα κορίτσια της ομάδας το πλησίαζαν και ξαναγυρίζαν στη θέση τους κι αυτά, με βήματα προς τα πίσω. Οι κινήσεις αυτές επαναλαμβάνονταν συνεχώς, ώσπου να τελειώσει ο μεταξύ τους παρακάτω διάλογος:

—ένα λεπτό κρεμμύδι, γέο—βαγέο
—και τι θες να το κάνετε, γέο—βαγέο
—θέμε να το παδρέψουμε, γέο—βαγέο
—και ποιον της δίνετε, γέο—βαγέο
—της δίνουμ' ένα ναύτη, που όλο μνίγες χάφτει
—εντός είναι χάρισμά σας, στα μούτρα τα δικά σας
—της δίνουμ' ένα βασιλόπουλο, στο άλογο καβάλλα
—αυτόνε τονε θέλουμε και σας ευχαριστούμε.

Παραλλαγή του ήταν η εξής στοιχομυθία:

—ένα λεπτό κρεμμύδι, γέο.....
—και ποιόνε παδρεύετε, γέο.....
—παδρεύουμε την Α..., γέο.....
—και ποιόνε της δίνετε, γέο.....
—της δίνουμε τον Β..., γέο.....

Το μοναχό κορίτσι έπαιρνε τη «νύφη» και δήθεν παντρεύονταν μαζί της. Η

θέση του «ζευγαριού» ήταν αυτή που κατείχε μέχρι τη στιγμή εκείνη το μοναχικό κορίτσι. Μετά άρχισε και πάλι ο διάλογος, αλλά μεταξύ των κοριτσιών της ομάδας και του «ζευγαριού» πλέον, ώσπου να παντρευτούν όλα τα παιδιά.

Συμφώνως προς τον άλλο τρόπο παιξίματος του παιγνιδιού, τα παιδιά ήταν χωρισμένα σε δύο ομάδες, που απαρτίζονταν από αγόρια και κορίτσια (η μία έβλεπε τον «γαμπρό», και η άλλη τη «νύφη» στην τελική φάση του γάμου), οι κινήσεις δηλ. και ο διάλογος γινόταν όχι από μία ομάδα και ένα κορίτσι, αλλά από τις δύο ομάδες. Αυτή ήταν η πρώτη διαφορά. Η άλλη είχε σχέση με την μετά την επίκληση των ονομάτων κατάσταση: ο κληθείς από την α ομάδα ως «γαμπρός» π.χ. δεν έμενε στο μέσον του μεταξύ των ομάδων διαστήματος, αλλά προσχωρούσε στην ομάδα που τον κάλεσε. Αφού εκλήθη ο «γαμπρός» από την α' ομάδα, ξανάρχιζε η διαδικασία για το κάλεσμα της «νύμφης», από τη β' ομάδα. Όταν τελείωνε κι αυτή (με τον γνωστό διάλογο), γινόταν ο «γάμος» (τα παιδιά των δύο ομάδων σχημάτιζαν κύκλο γύρω από το «ζευγάρι»), με μιμητικές κινήσεις και τα εξής λόγια:

«πααρεύεται η Α... και παίρνει τον Β...»

Μετά το «γάμο» τα παιδιά των ομάδων σχημάτιζαν και πάλι τις δύο πρώην ομάδες τους, το δε «ζευγάρι» δεν παρέμενε στο μέσο του μεταξύ των ομάδων διαστήματος, αλλά επανέρχονταν στις ομάδες που τα κάλεσαν. Η ομάδα μάλιστα που έπαιρνε το αγόρι από την άλλη, ... περήφανη για το νέο της απόκτημα έλεγε περιπαικτικά στην ομάδα που το στερήθηκε:

*—σας πήραμε, σας πήραμε
φλουρί Κωσταδινάτο*

Η απάντηση από τους απέναντι ήταν:

*—μας πήρατε, μας πήρατε
βαρέλλι δίχως πάτο
(ή: μια βυφοφιζμένη κόττα).*

Εννοείται ότι μετά απ' αυτά ξανάρχιζαν οι αμφοτέρωθεν κινήσεις και ο γνωστός διάλογος, για το «πάντρεμα» και των υπολοίπων παιδιών.

—«δε βερνάς κερα-Μαρία»

Τα κορίτσια σχημάτιζαν κύκλο πιασμένα χεράκια, ένα γυρνούσε ρυθμικά γύρω τους, και μεταξύ τους διαμεμβόταν ο εξής διάλογος:

*χορός: Δε βερνάς κερα—Μαρία, δε βερνάς δε βερνάς
κορίτσι: Θα υπάγω εις τους κήπου, δε βερνώ περνά
χορός: Τι θα κάμεις εις τους κήπους, δε βερνάς...
κορίτσι: Θε να κόψω δυο βιολέδες, δε.....
χορός: Τι τις κάνεις τις βιολέδες, δε.....
κορίτσι: Θα τις δώσω της καλής μου, δε βερνώ...
χορός: Και ποια είναι η καλή σου, δε.....
κορίτσι: Η καλή μου 'ναι η..., δε βερνώ.....*

Στο άκουσμα του ονόματός του το κορίτσι του χορού εγκατέλειπε τη θέση του, και πιασμένο χεράκια με το πρώτο, έτρεχαν γύρω από τον κύκλο των υπολοίπων, για να ξαναρχίσει και πάλι ο διάλογος. Το παιγνίδι τελείωνε όταν όλα τα κορίτσια του κύκλου γίνονταν δυάδες, πιασμένα χέρι—χέρι.

«ένα καράβι από τη Χιο»

Κοριτοίστικο κι αυτό το παιγνίδι, αφού πιασμένα τα κορίτσια δύο—δύο χεράκια, διάνυναν με ρυθμικές κινήσεις την απόσταση ανάμεσα στις άκρες του προ-
ανλίου του Δημοτικού Σχολείου (εκεί συνήθως παιζόταν), τραγουδώντας:

ένα καράβι από τη Χιο
με τις βαρκούλες του τις δυο
στη Σύρο πήγε κι άραξε
κι έκατσε και λογάριασε
πόσο πουλιέται το φιλί
στη Δύση την Ανατολή.

δ. ομαδικά ανταγωνιστικά

—το «γαδούρι» ή «πρωτελιά»

Η πρώτη ήταν η παλαιότερη ονομασία αυτού του παιγνιδιού, που είχε πολλές φάσεις και αρκετή δυσκολία, όπως θα ιδούμε. Ένας από την παρέα, με λάχνισμα, ήταν το «γαδούρι» και έσκυβε στηριζόμενος με τα χέρια στα γόνατά του. Οι άλλοι τον «εξεπερνούσανε» λέγοντας στις τρεις πρώτες φάσεις του τα παρακάτω λόγια:

Η πρωτελιά
η δεύτερη με τα κλαδιά
η τρίτη με τα χάσικα¹¹⁹
πηδάτε βρε βαγίσικα¹²⁰

Άλλες φάσεις του ήταν το «κωλοχτυπητό» (πηδώντας κτυπούσαν τα πιασινά του), ο «άγιχος» (δεν έπρεπε να τον αγγίξουν παρά μόνο τα χέρια αυτού που τον υπερπηδούσε), η «μονοχέρα» (ο υπερπηδών έπρεπε να τον ακουμπήσει μόνο με το ένα του χέρι), η «ζυμωτή» (οι παλάμες του έπρεπε να είναι σφιγμένες γροθιά, όπως της γυναίκας που ζύμωνε το ψωμί της), «ακούννητα κι αμίλητα στρατιωτάκια» (έπρεπε μετά την υπερπήδηση να μείνουν ακίνητοι κι αμίλητοι), και, η δυσκολότερη όλων, «το λουρί τσι μάννας». Τι ήταν αυτό; Έβγαζε εκ των προτέρων ο καθείς το λουρί του παντελονιού του. Όταν ερχόταν η σειρά του να πηδήσει πάνω από το «γαδούρι», το υπερπηδούσε ακουμπώντας στη ράχη του με το ένα χέρι, ενώ ταυτοχρόνως με το άλλο άφηνε επάνω της απλωμένο το λουρί του, έτσι ώστε να κρέμονται οι άκρες του προς τα κάτω. Η φάση αυτή είχε και συνέχεια: χωρίς να αγγίζει τα πόδια του στο «γαδούρι» έπρεπε πηδώντας να πάρει πίσω το δικό του λουρί, προσέχοντας όμως να μη ρίξει κάτω κάποιο άλλο που ανήκε σε συμπαίκτη του. Εννοείται ότι όποιος πηδούσε πρώτος συναντούσε τη μεγαλύτερη δυσκολία να πάρει πίσω τον λουρί του («να το κάνει τραβηχτό»), γιατί ήταν σκεπασμένο απ' αυτά των άλλων, που προστέθηκαν αργότερα, και μοιραίως έχανε. Πηδώντας έλεγε τη φράση «το λουρί τσι μάννας», εξ ου και η ονομασία της δυσκολοτάτης, ομολογουμένως, αυτής φάσεως.

119.—«Χάσικος» είναι ο λεικός, ο καθαρός (τουρκ. has)

120.—Μεσαιων. μπαγάσα <ιταλ. bagascia η γαλλ. begasse= πόρνη.

Όταν το «γαδούρι» από το βάρος του φορτίου του έπεφτε κάτω διακωμωδώντας το του έλεγαν:

το γαδούρι πο'πεσε
να το σαμαρώσουμε
και να το νιγλώσουμε
να το στείλουμε για ξύλα
να φορτώσουμε
και μια βαλιοσανίδα

Είναι αλήθεια ότι μερικοί (σκοπίμως) την ώρα που το υπερπηδούσαν κτυπούσαν με περισσότερη του φυσικού δύναμη τα χέρια τους στην πλάτη του, προκαλώντας τις δικαιολογημένες αντιδράσεις του: βρισιές, κυνηγητό, απειλές να μην «ξαναστήσει» κ.α. Το παιγνίδι χάριζε περισσότερη ευθυμία με αυτά τα, πάντοτε παρουσιαζόμενα, επακόλουθά του¹²¹.

—το «γιασίρι»¹²²

Τα αγόρια χωρίζονταν σε δύο ομάδες, που στέκονταν αντιμέτωπες σε απόσταση περίπου 10—15 μέτρων. Στο μέσον της χάρασσαν με το πόδι ή με ξύλο μία διαχωριστική γραμμή. Ένας από την πρώτη ομάδα εγκατέλειπε τη θέση του και προχωρούσε προς την αντίπαλο, προκαλώντας την να τον συλλάβει, αφού περνούσε την διαχωριστική γραμμή και εισερχόταν στο πεδίο της. Κάποιος απ' αυτήν τον κατεδίωκε, εισερχόμενος με προσοχή (μη συλληφθεί από τον ίδιο ή τους υπολοίπους της ομάδος του) ακόμη και στο αντίπαλο «στρατόπεδο». Χώρος «ανυλίας» για όλους ήταν πίσω από την ευθεία γραμμή κάθε ομάδος.

Αν κάποιος συλλαμβανόταν σ' αυτό το αλληλοκυνηγητό, ο «σκλάβος»¹²³, έστεκε όρθιος πλησίον της ομάδος που τον αιχμαλώτισε, και αναζητούσε πλέον «λευτεριά» από τους απέναντι τολμηρούς συντρόφους του. Δίπλα του, σε απόσταση λίγο μεγαλύτερη δύο ανοικτών χεριών, τοποθετούσαν όποιον άλλον, ανεξαρτήτως ομάδος, συνελάμβαναν. Για να ελευθερωθούν έπρεπε να τους αγγίξει κάποιος συμπαίκτης τους. Νικητής ανακηρυσσόταν η ομάδα που άφηνε χωρίς παίκτες την αντίπαλό της.

—η «φωτιά»

Νεώτερη παραλλαγή, όπως φαίνεται, του προηγούμενου παιχνιδιού ήταν η «φωτιά». Παιζόταν από δύο ομάδες αγοριών που σχηματίζονταν με την μέθοδο του «ποδαριού»^{123α} ή κατόπιν συνεννοήσεως των κοινά ανεγνωρισμένων ως ικανοτάτων παικτών.

121.—Βλ. σημ. 116, λίγο πιο πάνω

122.—Αραβικό *essir*= αιχμάλωτος. Γιασίρις λέγεται στη Πάργα (Ηπειρωτική Εστία 15, σ. 169), ενώ στον Πόντο (Λεξικό Α. Α. Παπαδοπούλου) γιασίρι είναι ο αιχμάλωτος πολέμου και μεταφορικά ο υφιστάμενος πολλές ταλαιπωρίες και κακουχίες άνθρωπος

123.—Μοιάζει (όπως και το επόμενο παιγνίδι) με την «σκλάβο» (ή «σκαβάκι») του Λουκοπούλου, βλ. σσ. 29—34

123α.—Ήταν ένα ακόμη σύνθετο λάχνισμα. Δύο παιδιά (ένα από κάθε ομάδα) στέκονταν αντιμέτωπα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Αρχίζουν να προσεγγίζουν μεταξύ τους «προχωρώντας» με «παδουλιάς», «μιάς» και με «μύτες». Στην πρώτη περίπτωση «προχωρούσαν» εναλλακτικά μία παντουλιά, όσο δηλ. ήταν το μήκος του παπουτσιού τους, στη δεύτερη «προχωρούσαν» όσο το πλάτος τους και στην τρίτη όσο ήταν το μήκος της άκρης, της «μύτες» τους. Νικητής (ο πρώτος δηλ. που θα επέλεγε συμπαίκτη) ήταν αυτός που στην τελευταία του κίνηση θα πατούσε το παπούτσι του αντιπάλου. Ιδιαίτερη, ως εκ τούτου, σημασία είχαν οι τελευταίες κινήσεις τους, που έπρεπε να είναι σωστά υπολογισμένες.

Κάθε ομάδα είχε ως βάση και αφετηρία εξορμήσεώς της τη δική της «μάννα». Οι «μάννες» βρισκόνταν ακριβώς απέναντι, σε απόσταση περίπου πενήντα μέτρων, ενώ έμπροσθεν κάθε μίας υπήρχε ένας κύκλος («κουλλούρα»), ως «φυλάκη» των συλλαμβανομένων αντιπάλων παικτών.

Μόλις εκδηλωνόταν επίθεση από την Α ομάδα, ένας παίκτης της, π.χ. ο 1 προχωρούσε προς την ομάδα Β, από την οποία ένας αντίπαλος (π.χ. ο α) εξερχόμενος της «μάννας» του τον κυνηγούσε. Αμέσως μετά ένας δεύτερος παίκτης της Α ομάδας (π.χ. ο 2) κυνηγούσε μαζί με τον 1 τον αντίπαλο α της Β, προς βοήθειαν του οποίου εξερχόταν από την Β ένας ακόμη παίκτης, π.χ. ο β, που κυνηγούσε και τους δύο της αντίπαλης ομάδος. Το αυτό συνεχιζόταν μέχρις ότου φύγουν όλοι οι παίκτες από τη «μάννα» τους. Από τα προηγούμενα γίνεται αντιληπτό ότι κάθε παίκτης είχε δικαίωμα να «πιάσει» μόνον εκείνους τους αντιπάλους που είχαν εξέλθει από τη «μάννα» τους πριν τη δική του έξοδο. Αν κάποιος παίκτης σ' αυτή τη φάση του παιχνιδιού κατόρθωνε (χωρίς να τον αγγίζουν) να γυρίσει στη «μάννα» του, έκανε νέα επίθεση, αλλά εναντίον όλων των αντιπάλων (λέγανε ότι «ήτταιρνε φωτιά»), ασχέτως δηλαδή της αρχικής σειράς εξόδου του. Μπορούσε επίσης να βρει καταφύγιο και στην αντίπαλη «μάννα», χωρίς να συλληφθεί, αλλά εξερχόμενος εκ νέου για κυνήγι υπαγόταν στους προηγούμενους περί σειράς εξόδου κανόνες.

Όσοι παίκτες συλλαμβάνονταν κατέληγαν στην «κουλλούρα» της αντίπαλης ομάδας, από την οποία ελευθερώνονταν μόνον αν κάποιος συμπαίκτης τους τους άγγιζε, συνέχιζαν δε το κυνηγητό των αντιπάλων, αφού πρώτα «έπαιρναν φωτιά» από την οικεία τους «μάννα». Το παιχνίδι τελείωνε όταν συλλαμβάνονταν όλοι οι παίκτες της μίας ή της άλλης ομάδος.

—η «τυφλόμυια» (τυφλόμυια) ¹²⁴

Ήταν ένα «σπιτικό» παιχνίδι που συνήθως παιζόταν τα βράδια, γύρω από το «μαγάλι» της οικίας. Κάποιος (οικειοθελώς ή με ρυθμική απαγγελία λέξεων) κάλυπτε τα μάτια του, «εμουρώνουναν», με ένα μαντήλι. Προσποιούνταν ότι έφαχνε κάτι να βρει, προχωρούσε κύπτοντας ελαφρά και προσεκτικά, κινώντας δεξιά—αριστερά τα απλωμένα του χέρια. Μεταξύ αυτού και της παρέας, διαμειβόταν ο παρακάτω διάλογος:

—Είδα ψάχνεις γριά;

—Το βελονάκι μου

—Με είδα κλωστή;

—(π.χ.) Με βυσσινιά

—Εγώ το βρήκα (απαντούσε κάποιος)

(ή) —Παρ' αέρα και φωτιά, κόκκινη γαρυφαλιά.

Τότε άρχιζε το κυνηγητό του. Οι άλλοι τριγύρω κορόιδευαν, τσιμπούσαν τη «γριά», χόρευαν περιπαικτικά γύρω της και τη διακωμωδούσαν με δίστιχα όπως το παρακάτω:

Μια γριά μονοποδού μεσ' τη μέση του χορού
ήφαεν' ελιές και σκόρδο στην υγεία τζη κι ένας πόρδος.

124.—Η «χαϊκή μυια» των Αρχαίων. Βλ. Ι. Θ. Κακριδή, ό.π., σσ. 173—4, Λουκόπουλο, σσ. 163—5, και Κουκουλέ, σ. 173.

Αν συνελάμβανε κάποιον, έπρεπε να τον αναγνωρίσει. Μόνο τότε τα «φύλαε-νε» ο συλληφθείς, και το παιγνίδι άρχιζε και πάλιν από την αρχή.

—η «γριά-γριά»

Ομοίαζε με το προηγούμενο, η «γριά» όμως δεν ήταν «μουρωμένη». Μεταξύ της, που προσποιόταν ότι μεταβαίνει στην εκκλησία, και των υπολοίπων παικτών ελάμβανε χώρα η παρακάτω στιχομυθία:

—Γριά-γριά, πού πας;

—Στην εκκλησιά

—Να' ρθω κι εγώ;

—Έλα

—Θα μου δώξεις και σύκα;

—Θα σου δώκω

—Να μη με κλάσεις!

—Όχι!

Αθελώντας εκείνη την υπόσχεσή της άρχιζε τα «θρου—θρου» με το στόμα της, και ταυτοχρόνως άρχιζε και το κυνηγητό μέσα στο σπίτι, αφού ήταν παιγνίδι που παιζόταν εκεί τις μακρές χειμωνιάτικες νύκτες.

—η «κρύφτα» ή το «κρυφτάκι»¹²⁵

Αφού οριζόταν η «μάννα» του παιχιδιού (αυτός που θα τα «φύλαε»)¹²⁵ έ- κλεινε τα μάτια της και έπλεκε τα χέρια ακουμπώντας τα επάνω σε δένδρο ή σε τοίχο. Όλοι οι άλλοι εξαφανίζονταν να κρυφθούν. Η διορία τους ήταν συγκεκρι- μένη: μέχρι να εκπνεύσει ο χρόνος της (γρήγορης συνήθως) αριθμήσεως της «μάννας» από το ένα έως το είκοσι, τριάντα κ.τ.λ. Ο αριθμός ήταν πάντοτε εκ των προτέρων καθορισμένος.

Όταν εξέπνεε ο χρόνος, η «μάννα» έβγαινε προς αναζήτηση των κρυμμένων. Σκοπός της ήταν να εντοπίσει κάποιον απ' αυτούς και δρομαία να επιστρέψει στο μέρος που τα «φύλαε» να τον «φτίσει», φωνάζοντας π.χ. «φτου Γιάννης», πριν αυτός προλάβει να καταφθάσει πρώτος. Αν δεν το κατόρθωνε, «έφτυνε» αυ- τός με τη φράση «φτου κι ανάστα» και απαλλασσόταν έτσι της υποχρεώσεως να «τα φυλάει».

Αν κάποιος δεν είχε την τύχη του Γιάννη, δεν ανησυχούσαν πολύ, γιατί ανέ- μεναν την δράση του τελευταίου παίκτη. Αυτόν ή θα τον «έφτυνε» η «μάννα» και θα τα «φύλαε» στη συνέχεια του παιγνιδιού ή θα «λευτέρωνε» όλοι οι «καμένοι», και «μάννα», για δεύτερη φορά, θα ήταν το ίδιο πρόσωπο.

—«τα μέδα-μέδα»¹²⁶

Συμμετείχαν δύο ομάδες παιδιών, αγοριών—κοριτσιών μαζί, αντιμέτωπες σε

125.—Η «κρυπτινδα» των Αρχαίων (Ι. Θ. Κακριδής, ό.π., σσ. 173—4)

126.—Στην Ιθάκη (χ/φο 787, σ. 145) συναντάται η φράση «έχε τα μέδα σου», δηλ. έχε το νου σου, πρόσχε, από το ιταλ. mente. Στην Αλείρανθο Νάξου (χ/φο 503, σ. 1012, μέντα είναι η λώλα, τα νεύ- ρα, η «βίδα». Σήμερα στο χωριό η φράση «τα μέδα—μέδα» είναι περιπαικτική. Μ' αυτήν δείχνουν δυ- σαρέσκεια και την αντίθεση τους σε απόψεις που δεν συμφωνούν με τις δικές τους. (Τα χ/φα είναι του ΙΑ.Ν.Ε.).

απόσταση 10—15 βημάτων η μία της άλλης. Τα παιδιά στέκονταν το ένα δίπλα στο άλλο συμπλέκοντας τα δάκτυλα των χεριών τους και δημιουργώντας έτσι ένα αδιάσπαστο τείχος. Το παιγνίδι άρχιζε με τον εξής διάλογο:

α' ομάδα:—*Τα μέδα—μέδα*

β' ομάδα:—*Τα μελιγίτικα*¹²⁷

α' ομάδα:—*Κι εγώ παρήγγειλα*

β' ομάδα:—*Να μου τα στείλεις*

α' ομάδα:—*Με ποιον / ποια;*

β' ομάδα:—*Με τον / την ... (έλεγαν το όνομα)*

Αυτός που άκουγε τ' όνομά του, ξεκοβόταν με ορμή από την ομάδα του και ανάθεκτος ορμούσε να διασπάσει το σύμπλεγμα των αντιπάλων και να περάσει απέναντι. Αν το κατόρθωνε, έπαιρνε ως «γέρας» μαζί του, στην ομάδα του, όποιον αντίπαλο επιθυμούσε. Αν δεν το κατόρθωνε, παρέμενε στην ομάδα των αντιπάλων του. Νικήτρια ανακηρύσσόταν η ομάδα που άφηνε την άλλη χωρίς παίκτες.

Η συνήθης «πονηριά» του παιχιδιού ήταν να εφορμούν στα χέρια των τέως συμπαικτών τους, που από αλληλεγγύη προς αυτούς, τους άφηναν να διασπάσουν το τείχος, εξαγοράζοντας έτσι την επιστροφή τους στην πρωτινή ομάδα τους.

—η μέλισσα¹²⁸

Δύο από τα παιδιά της παρέας, που εκλέγονταν με λάχνισμα, στέκονταν αντιμέτωπα, σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο, με τεταμένα τα χέρια. Μεταξύ τους είχε γίνει η εξής συνεννόηση: η μία απ' αυτές θα ήταν π.χ. μήλο, η άλλη πορτοκάλι, η μία το α φαγητό, η άλλη το β, το α γλυκό, το β, κ.ο.κ. Τα υπόλοιπα παιδιά έμπαιναν σε ευθεία γραμμή κρατώντας το ένα τη μέση του άλλου, και με πρώτη τη «μέλισσα», βάδιζαν προς το «γεφύρι» που σχημάτιζαν οι δύο «μάννες» και περνούσαν από κάτω τραγουδώντας:

περνά, περνά η μέλισσα

με τα μελισσόπουλα

και με τα κλωσσόπουλα

Το τελευταίο κάθε φορά μελισσόπουλο συλλαμβανόταν από τις «μάννες» που το ρωτούσαν: «μήλο ή πορτοκάλι» π.χ., αναλόγως της προσεννοήσεως. Μετά το πέρασμα όλων των παιδιών, όσα είχαν 'πει «μήλο» πιάνονταν σε σειρά, πίσω από την οικεία «μάννα», όσα «πορτοκάλι» πίσω από την δική τους. Από 'κει και πέρα άρχιζε το «δυνατό» μέρος του παιγνιδιού: οι ομάδες χάρασαν μία διαχωριστική γραμμή και στέκονταν αντιμέτωπες, με ...εμπροσθοφυλακή τις «μάννες», και προσπαθούσαν, έλκοντας η μία την άλλη, να τη σύρει προς το μέρος της, πέρα από τη διαχωριστική γραμμή. Όποια το κατόρθωνε ήταν η νικήτρια. Μερικές φορές οι ομάδες αλληλοέλκονταν με σχοινί.

—«η μικρή Ελένη»

Ήταν παιγνίδι που παίζονταν από αγόρια και κορίτσια, συνήθως όμως από

127.—Στον Λουκόπουλο (σ. 183) συναντάται «με τα μελιγαίτικα», στο Αγαθονήσι (χ/φο 865, σ. 148 του Ι.Α.Ν.Ε.) «τα μελεγκίστικα».

128.—Βλ. Λουκόπουλο, ό.π., σσ. 180—183.

τα δεύτερα. Ένα κορίτσι («η μικρή Ελένη») έμπαινε στο μέσον τον κύκλο που σχημάτιζαν τα υπόλοιπα παιδιά, και κρατούσε τα μάτια της κλειστά. Ο χορός των παιδιών τραγουδούσε:

Η μικρή Ελένη
κάθεται και κλαίει
γιατί δεν δη βαίζουν
οι φιλενάδες της.
Σήκω απάνω
τον ήλιο κοίτα
κι αποχαιρέτα μας.

Στο άκουσμα του τελευταίου στίχου η «μικρή Ελένη» άρχιζε το κυνηγητό των παιδιών. Όποιο συνελάμβανε, για να πάρει τη θέση της, έπρεπε να το αναγνωρίσει, αφού κατά τη διάρκεια του κυνηγητού κρατούσε τα μάτια της κλειστά.

—Ο «χεροβοσκός» (χοιροβοσκός)

Τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, κάθονταν στο έδαφος κυκλικά, έχοντας τα χέρια πλεγμένα πίσω τους. Ένα άλλο («η μάννα»), όρθιο, κρατούσε ένα λιθαράκι δεμένο σε μαντήλι και περιφερόταν γύρω από τον κύκλο των παιδιών. Για μια στιγμή σταματώντας πίσω από την πλάτη κάποιου τον ρωτούσε:

—Χεροβοσκέ, χεροβοσκέ,
πα να 'δες το γουρνί μου;¹²⁹

Εκείνος απαντούσε:

—Άχερα τονε τάιζα
εγώ το γάδαρό μου.

Επαναλαμβανόταν πολλές φορές ο παραπάνω διάλογος «μάννας» και παιδιών της ομήγυρης. Κάποια στιγμή, χωρίς θόρυβο, για να μην γίνει αντιληπτό, άφηνε το μαντήλι πίσω από κάποιο παιδί με το οποίο εκείνη τη δεδομένη στιγμή διαλεγόταν. Αν ο ενδιαφερόμενος το αντιλαμβανόταν εγκαίρως, σηκωνόταν επάνω, κυνηγούσε τη «μάννα» και προσπαθούσε να καθίσει πρώτος στη θέση της. Κατορθώνοντας αυτό μπορούσε να την υποβάλει σε τιμωρίες: την έκανε «σώπαστη»¹³⁰ στο ξύλο» την ανάγκαζε να μιμηθεί φωνές πουλιών ή να εξομολογηθεί βιαιώς ανυπόστατα πράγματα, όπως την αγάπη της για κάποια/ κάποιον ή να κάνει μέχρι και σαράντα τούμπες κ.α. Τα ίδια ανέμεναν φυσικά και αυτόν που «δεν ήπαιρνε χαβάρι» ότι η «μάννα» είχε αφήσει πίσω του το μαντήλι.

—«αλάτι ψιλό, αλάτι χοδρό»

Ομοίαζε με το προηγούμενο, μόνο που η «μάννα» περιφερομένη γύρω από τον κύκλο των καθισμένων στο έδαφος παιδιών έλεγε διαφορετικά λόγια:

αλάτι ψιλό, αλάτι χοδρό
έχασα τη μάννα μου
και πάω να τη βρω

129.—Το γουρουνάκι μου

130.—Παροιμιακή φράση αναφερομένη σε κάποιον που «τις έφαγε» αγρίως. Από το *σώπαστος <σώ-
πάω>, ο μη δυνάμενος να σιωπήσει, με αναβρασμό του τόνου.

παπούτσια δε μου πήρε
να πάω στο χορό.

Όταν ο παίκτης αντιλαμβανόταν ότι το μαντήλι είχε αφεθεί από τη «μάννα» πίσω του, σηκωνόταν και την κυνηγούσε. Αν δεν την συνελάμβανε, αυτή έπαιρνε τη θέση του, ει δ' άλλως (ή ακόμη κι αν δεν αντιλαμβανόταν καν ότι είχε πίσω του το μαντήλι) συνέχιζε η ίδια «μάννα».

—το «τζίβι»

Τα παιδιά χωρίζονταν σε δύο ομάδες. Με κλήρο («χειμώνα—καλοκαίρι/ ήλιο—βροχή», «κορώνα—γράμματα») ή κατόπιν συνεννοήσεως, ορίζονταν ποια θα είναι η επιτιθεμένη και ποια η αμυνόμενη. Η δεύτερη περιοριζόταν μέσα σε ένα ανοικτό κύκλο που χάρασαν με ξύλο. Η πρώτη ομάδα αποσυρόταν παράμερα και κάποιο μέλος της έκρυβε κάτω από το σακκάκι ή την μπλούζα του ένα μπαλλάκι ή ως επί το πλείστον (επειδή και αυτό ακόμη ήταν δυσεύρετο) μία στειμμένη λεμονόκουπα, την οποία κρατούσε στο χέρι του, περασμένο κι αυτό κάτω από την μπλούζα. Όλοι οι υπόλοιποι συμπαίκτες του έκαναν την ίδια κίνηση, προς παραπλάνηση των αντιπάλων, ότι δήθεν και αυτοί κρύβουν λεμονόκουπα.

Έτσι λοιπόν ολόκληρη η ομάδα πλησίαζε την αντίπαλό της, που έμοιαζε πολιορκημένη από εχθρούς. Πιθανώς να υποπετεύονταν τον καλύτερο στο σημάδι αντίπαλό τους, που «εξάμωνε καλά» και να τον απέφευγαν. Ίσως όμως να μην ήταν τυχεροί, και δοθείσης της ευκαιρίας, ο κρατών το «όπλο» να το βγάζει ξαφνικά και να χτυπάει κάποιον δικό τους. Οι «εχθροί» εξαφανίζονταν προς τη «μάννα», το χώρο απ' όπου ξεκίνησαν την επίθεσή τους, που τώρα είναι το καταφύγιο και απρόσβλητο άσυλό τους. Μπορεί να γύρισαν νικητές, αν το «όπλο» τους πέτυχε τον «εχθρό». Αν όμως αστόχησε ο φίλος τους, τον έχασαν, όπως πιθανώς να έχασαν και κάποιον άλλον δικόν τους, αν κάποιος από τους «εγκλείστους» προλάβει να αρπάξει την λεμονόκουπα και να την στείλει εναντίον τους, την ώρα που σκυφτοί καταφεύγουν στο άσυλό τους. Έχανε η ομάδα που άφηνε όλους τους παίκτες της «νεκρούς».

—ο «φούσκος»

Τα παιδιά μάζευαν πλατειές πέτρες, τα γνωστά «ψιμάρια», και τα τοποθετούσαν το ένα απάνω στο άλλο, σε σχήμα πύργου, τα πλατύτερα κάτω, τα στενότερα επάνω. Χωρίζονταν σε δύο ομάδες. Απαραίτητο συμπλήρωμα του παιγνιδιού ήταν ένα μπαλλάκι ή, όπως ανωτέρω ανεφέρθη, η στειμμένη λεμονόκουπα. Με τους γνωστούς τρόπους κληρώνονταν η ομάδα εκείνη που πρώτη θα προσπαθούσε (χτυπώντας τα «ψιμάρια» με την λεμονόκουπα), να τα ρίξει κάτω. Οι αντίπαλοι την έπαιρναν ταχέως και με μυστικό τρόπο την έκρυβαν κάτω από την μπλούζα τους, κρατώντας την με το επίσης κρυμμένο χέρι. Οι συμπαίκτες τους προσποιούνταν, κάνοντας την ίδια κίνηση, την κατοχή της. Η αντίπαλη ομάδα, για να κερδίσει, έπρεπε να επανατοποθετήσει τα «ψιμάρια» στη θέση τους. Αν όμως ο αντίπαλος (κάτοχος της λεμονόκουπας) χτυπούσε κάποιο μέλος της, αυτό καιγόταν και εγκατέλειπε το παιγνίδι. Περισσότερο απ' όλους κινδύνευαν φυσικά όσοι αποτολμούσαν να πλησιάσουν τα ριγμένα στο έδαφος «ψιμάρια» και να τα

επανατοποθετήσουν στη θέση τους. Μετά από κάθε «φανέρωμα» της λεμονόκουπας, την έκρυβαν με τον ίδιο τρόπο.

Αν όλα τα μέλη της αμυνομένης ομάδος «εκάβγουνδανε», νικήτρια ήταν η κάτοχος της λεμονόκουπας. Αν όμως η άλλη κατόρθωνε τον βασικό της σκοπό, έστω κι αν είχε απομείνει ένα μόνο μέλος της άτρωτο, νικήτρια ανακηρυσσόταν αυτή.

—το «δακτυλίδι»

Παίζονταν από αγόρια και κορίτσια, που διατάσσονταν κυκλικά. Κάποιο παιδί, η «μάννα», φεύγοντας από τη θέση του και κρατώντας κρυμμένο στις κλειστές του παλάμες ένα δακτυλίδι, περιερχόταν τον κύκλο των παιδιών και τις κινούσε παλινδρομικά μέσα στις ανοικτές παλάμες των παιδιών λέγοντας:

δακτυλίδι πυργιωτό ¹³¹

πυργιωτό καμαρωτό

Το επαναλάμβανε σε πολλές περιπτώσεις, αλλά το δακτυλίδι του το άφηνε να κυλήσει μέσα σε μία από τις παιδικές παλάμες, σ' όποια εκείνη επιθυμούσε. Όποιος ελάμβανε το ανέλπιστο «δώρο» έπρεπε να κυνηγήσει και να συλλάβει τη «μάννα», πριν αυτή προλάβει και γυρίσει (κάνοντας κύκλο) στη θέση της. Αν το κατόρθωνε, γινόταν η νέα «μάννα», αν όχι, εγκατέλειπε το παιγνίδι.

—οι «λάκκες» ή τα «λακκάκια» ¹³²

Σ' ένα επίπεδο μέρος τα παιδιά έσκαβαν πέντε—έξι μικρές λακκούβες (τις περισσότερες φορές σκάβονταν μία φορά και χρησιμοποιούνταν συνεχώς) σε ευθεία γραμμή. Ο ακριβής αριθμός τους ήταν μείον ένα από τον αριθμό των παικτών (αφού ένας απ' αυτούς θα ήταν «μάννα») και το εύρος τους λίγο μεγαλύτερο από ένα μικρό μπαλλάκι. Η «μάννα» καθόταν στη μία άκρη της ευθείας και έριχνε το μπαλλάκι σε κάποια λακκούβα. Το παιδί που την όριζε, το έπιανε ταχύτατα και μ' αυτό κτυπούσε όποιον προλάβαινε, αφού τα υπόλοιπα διασκορπίζονταν για να αποφύγουν το κτύπημά του. Αν κτυπούσε κάποιον, τοποθετούσαν στην λακκούβα τον ένα λιθαράκι, αν όμως αποτύγχανε, το τοποθετούσαν στη δική του. Ο συγκεντρώσας τα δέκα λιθαράκια ή έφευγε από το παιχνίδι, ή, για να μην του στερήσουν τη χαρά του, του αφαιρούσαν από την οικεία λακκούβα τα λιθαράκια και του τοποθετούσαν ένα ξύλο μικρό, μία «χήρα», όπως την ονόμαζαν. Όταν κάποιος συγκεντρώνει αρκετές χήρες, η «μάννα» έπαιρνε το τόπι και το έκρυβε σε άγνωστο γι' αυτόν σημείο, στον πλησίον του παιγνιδιού χώρο. Αν το ανεκάλυπτε, ελευθερωνόταν. Αν όχι, η «μάννα» το φανέρωνε με τη φράση «να το πάρει ο ποταμός», και το παιγνίδι συνεχιζόταν χωρίς τη συμμετοχή του ατυχούς με τις πολλές «χήρες».

—«τα μήλα»

Δύο παιδιά ήταν οι «μάννες» του παιγνιδιού και στέκονταν απέναντι, σε απόσταση δέκα περίπου μέτρων η μία από την άλλη. Μία ομάδα παιδιών, αγοριών

131.—Πυργιωτό

132.—Παραλλαγή των «λακκουδακιών» του Λουκοπούλου (σ. 46—9).

και κοριτσιών, σε ευθεία γραμμή και πλησιέστερον προς τη δεύτερη «μάννα», προσπαθούσαν να αποφύγουν το κτύπημα από το μικρό μπαλλάκι της πρώτης, που εκσφεδονίζοντάς το με δύναμη και ταχύτητα, επεδίωκε να πλῆξει ευθέως κάποιον από την ομάδα. (Λέγοντας «ευθέως» εννοούμε να μην κτυπήσει στο έδαφος το μπαλλάκι). Τρία πράγματα μπορούσαν να συμβούν: α) να φθάσει η μπάλα στα χέρια της δεύτερης «μάννας» που με τη σειρά της έπρεπε να γρήγορα να κτυπήσει κάποιον από την ομάδα, που ταχύτατα υποχωρούσε προς το μέρος της πρώτης «μάννας» β) να κτυπηθεί κάποιος από τη διαρκώς μετακινούμενη ομάδα, που αποχωρούσε από το παιγνίδι, και γ) κάποιος, εκμεταλλευόμενος πιθανή ασθενική βολή από τις «μάννες» να πιάσει «μῆλο», να κρατήσει δηλαδή στα χέρια ή την αγκαλιά του το ριπτόμενο μπαλλάκι. Το «μῆλο» ήταν είδος ανταλλάξιμο, αφού χάνοντάς το η ομάδα, παρείχε τη δυνατότητα στο εξελθόν, ως «καμένο», μέλος της να επανέλθει στις τάξεις της και να συνεχίσει το παιγνίδι. Αν «καίγονταν» όλοι (και δεν υπήρχαν—εννοείται—«μῆλα» προς ανταλλαγή) το παιγνίδι συνεχιζόταν με άλλες «μάννες» και αλλαγές στη σύνθεση της ομάδος.

Μία μικρή παραλλαγή του παραπάνω παιγνιδιού ήταν η εξής: τα παιδιά χωρίζονταν σε δύο ζυγού αριθμού παικτών ομάδες, η μία εκ των οποίων, χωρισμένη στα δύο, ανελάμβανε το ρόλο της «μάννας» και η άλλη της ομάδος που καταδιωκόταν. Με το «κάψιμό» της, τη θέση της έπαιρνε η άλλη.

—η «κολοκυθιά»

Τα παιδιά κάθονταν στο έδαφος χωρισμένα σε δύο αντιμέτωπες ομάδες. Η «μάννα» καθόταν στο άκρο της μίας εκ των δύο. Κάθε παιδί είχε τον αριθμό του. Το παιχίδι άρχιζε με την φράση της «μάννας» «έχω μια κολοκυθιά που κάνει τρία κολοκυθία», ενώ ταυτοχρόνως «έδειχνε» το παιδί που είχε π.χ. τον αριθμό πέντε. Αυτός που είχε τον αριθμό τρία έπρεπε ταχύτατα, χωρίς να αιφνιδιαστεί, να απαντήσει: «Και γιατί να κάνει τρία και να μη γάνει εφτά», δείχνοντας π.χ. το εννέα, κ.ο.κ. Όποιος απαντούσε χωρίς να ακούσει τον δικό του αριθμό, έβγαινε από το παιχίδι, ο αριθμός του ήταν εις το εξής «νεκρός» και όποιος το λησμονούσε και τον επανέφερε, έχανε κι αυτός.

Τα κύρια χαρακτηριστικά του παιγνιδιού ήταν η γρήγορη απάντηση, η ψυχραιμία και η προσοχή. Όποιος έκανε λάθος, τιμωρούνταν με ...γλυκές συνήθως τιμωρίες, όπως να παραδεχθεί και να ομολογήσει την (ανύπαρκτη) κρυφή του αγάπη προς κάποια του ετέρου φύλου ή, ακόμη ...γλυκύτερη, να τη φιλήσει. Αυτό, ίσως, ήταν τιμωρία για τα ήθη της εποχής.

—ο «στρόβος» ή «κότσι»¹³³

Ήταν το από την αρχαιότητα γνωστό παιγνίδι «αστραγάλοι»¹³⁴. Στο χωριό παιζόταν με το «κότσι» του χοίρου ή των αμνοερίφων¹³⁵. Τις τέσσερις επιφάνειές του τις ονομάτιζαν πολλαπλώς: άλλοι τις αποκαλούσαν «Βασιλιά»-«Βεζύρη»-«Γάδαρο»-«Πηγάδι» (πηγάδι), ενώ άλλοι (έχει ιδιαίτερα σημασία)... πολιτικο-

133.—Τα κόττια> κότσια, οι αστραγάλοι. Για τον αστραγάλισμό των Αρχαίων και των Βυζαντινών, βλ. Ι. Θ. Κωϊριδή, ό.π., σσ. 169—170, και Κουκουλέ, σσ. 215—7

134.—Βλ. π.χ. Ιλιάδα, ραψωδία Ψ, στίχο 88, «αμφ' αστραγάλοισι χολωθείς»

135.—Οι Βυζαντινοί μεταχειρίζονταν και «κότσι» μεγαλύτερων ζώων. Βλ. Κουκουλέ, σ. 216.

λογούντες παίζοντας αντικαθιστούσαν το δεύτερο με τον όρο «Μεταξιάς»¹³⁶, αποδεικνύοντας ότι και το παιχνίδι προσαρμόζεται στην εκάστοτε κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, και την εκφράζει ταυτοχρόνως.

«Βασιλιά» ονόμαζαν την μία εκ των δύο παραλλήλων πλευρών που είχε την καμπύλη γλυφή, ενώ την απέναντί της, λίγο πλατύτερη, την ονόμαζαν «Βεζύρη». Από τις δύο πλατειές πλευρές του, η έχουσα το εξόγκωμα λεγόταν «Γάδαρος», η δε αντίστοιχη της «Πηάδι».

Το παιχνίδι παιζόταν συνήθως από τέσσερα παιδιά, που κάθονταν σε κυκλική διάταξη. Ο «στρόβος»¹³⁷ ριχνόταν στο μέσο τους και ο καθένας δοκίμαζε την τύχη του. Ήταν πλέον ό,τι η Τύχη του όριζε. Ο τυχερός που θα «φέρνε Βασιλιά» διέταζε τον «Βεζύρη/Μεταξιά» να δείρει το διαρκές θύμα του παιγνιδιού, τον «Γάδαρο», καθορίζοντας μάλιστα και τον αριθμό των χτυπημάτων. Όποιος «ήφερνε Πηάδι», έμενε ουδέτερος. Αλλά η Τύχη, η άστατη, αλλάζει. Έτσι, με τη νέα ρίψη του «στρόβου», οι ρόλοι πιθανώς θα αντιστρέφονταν και ο «Βασιλιάς» θα παρέδιδε το σκήπτρο του σε άλλον, ο δε «Βεζύρης» το ραβδί (πιθανώς) στο τέως θύμα του, μεταπίπτοντας ο ίδιος στη θέση του.

—το «βιζ»¹³⁸

Καθαρώς ανδρικό παιχνίδι. Κάποιος οικειοθελώς ή με λάχνισμα «έστηνε», αποκρύπτοντας με την τεντωμένη δεξιά του παλάμη το δεξί του μάτι και περνώντας το αριστερό του χέρι κάτω από την δεξιά του μασχάλη. Ένας, ή τις περισσότερες φορές περισσότεροι, πράγμα που τον εξαγριώνει, του κτυπούσε την δεύτερη παλάμη, ενώ όλοι εν χορώ του φώναζαν «βιζ!» κινώντας κυκλικά τα χέρια τους έμπροσθέν του. Αν ανακάλυπτε τον παίσαντα, ο τελευταίος έπαιρνε την θέση του. Αν όχι, συνέχιζε ο ίδιος «ξαναστήνοντας». Τα βροχηδόν κτυπήματα (όχι το ένα και μοναδικό όπως απαιτούσε το παιχνίδι) και η μεγάλη τους ένταση έδιναν αφορμή για ευνόητα...παρατράγουδα, που προσέδιδαν περισσότερη ευθυμία στο παιχνίδι, αλλά είχαν ενίοτε και δυσάρεστα αποτελέσματα.

—ο «σάρτος», η «πέτρα», το ακόντιο,
το πάλαιμα, η άρση βαρών

Ήταν παιχνίδια / αγωνίσματα με τα οποία ελεγχόταν η μυική δύναμη των νεαρών, οι οποίοι πολλάκις διαγωνίζονταν σ' αυτά. Το πρώτο ήταν το άλμα απλούν, αλλά και τριπλούν, αφού «επαίρνανε και δράττο»¹³⁹. Το δεύτερο ήταν το λιθάρι. Αφού περιστρέφονταν γύρω από τον εαυτό τους, εκσφενδόνιζαν ένα μεγάλο λιθάρι. Ως ακόντιο χρησιμοποιούσαν καλάμι, ενώ βάρος για την μέχρι το στήθος τους άρση του ήταν συνήθως πέτρες. Το τελευταίο αγώνισμα, συνδυαζόμενο και με την ανδρική τους...τιμή, γινόταν συναρπαστικό και ο ανταγωνισμός ήταν τεράστιος, αφού ο άνδρας έπρεπε πρωτίστως να είναι δυνατός στην άρση

136.—Ενθυμούμενοι τις αληθινές μνήμης προσπάθειες του δικτάτορα να ευθύνει το Έθνος δια ξυλοδαρμών

137.—Το αρχαιοελλ. στρόμβος

138.—Το «κολλαβίζειν» των Αρχαίων. Βλ. Λουκόπουλο, ό.π., σσ. 168—9, και Ι. Θ. Κακριδή, σ. 175

139.—Επαίρναν δηλ. φόρα (αρχ. φορά). Από το ιταλ. tratto.

κάθε είδους βάρους. Κατά μαρτυρία τους σήκωναν πέτρες βάρους μέχρι και 80 οκάδων.

—πολεμικά παιχνίδια

Στα παιχνίδια αυτά επιδίδονταν μόνο τα αγόρια. Ο γράφων τα ενθυμείται να παίζονται στα τέλη του '60 και τις αρχές του '70 στα «πολεμικά» θέατρα του «Φούρνου» και του «Φραγκουλογιάννη». Κατασκευάζαμε ξύλινα σπαθιά, ακόντια, τόξα, φαρέτρες, ασπίδες, περικνημίδες, περικεφαλαίες και όλα τα άλλα γνωστά πολεμικά σύνεργα του αρχαιοελληνικού κυρίως κόσμου. Τα σπαθιά τα κατασκευάζαμε λειαινόντιες ή κόρνιττες με το αιχμή ένα μικρό επίμηκες ξύλο και προσθέταμε καρφωτό το κάτωτο ξύλο πλησίον της χειρολαβής. Τα εκηβόλα τόξα μας είχαν το δοξάρι τους ξύλινο, τη χορδή τους από λάστιχο που χρησιμοποιούσαν οι μητέρες μας, για να «περνούν» τα βρακιά μας, ανήκε και τα βέλη μας ήταν κυρίως «αρθήκοι»¹⁴⁰, με το άκρο τους αιχμηρό. Τα ακόντια ήταν μεγάλα καλάμια, οι ασπίδες από παλιούς, πεταμένους γκαζοντενεκέδες, που τους διαμορφώναμε στρογγυλούς ή ελλειψοειδείς, κατά το επιθυμητό σχήμα της ασπίδας. Οι περικεφαλαίες το ίδιο, μερικές μάλιστα είχαν και λοφίο που ανέμιζε, όπως του τρωικού Αχιλλέα, που υποδυνόταν ο μεγαλύτερος και δυνατότερος της παρέας.

Οι μάχες ήταν πράγματι...ομηρικές, τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα μάχονταν με κάθε διαθέσιμο όπλο. Έβλεπε κανείς τοξομαχίες, κονταρομαχίες, ξιφομαχίες, «νεκρούς» να πέφτουν και να μένουν ακίνητοι (ή και να σηκώνονται και να συνεχίζουν παραβιάζοντας τους φυσικούς νόμους). Ευτυχώς τουλάχιστον που κανείς δεν έμεινε... κύκλωπας, αφού τα τραύματα ήταν ελαφρά.

—«βουβοί κι αγέλαστοι»

Ήταν παιχνίδι υποχρεωτικής ακινησίας, αφού, όπως η ονομασία του μαρτυρεί, τα παιδιά της παρέας έπρεπε, παρά τα αστεία που τους έλεγε η «μάννα», να μένουν βουβά και αγέλαστα. Από την απαγόρευση δεν εξαιρούνταν ούτε η «μάννα» που προσπαθώντας να κάνει τους άλλους να γελάσουν (για να πάρουν τη θέση της), παρասυρόταν κι η ίδια, και την αντικαθιστούσε φυσικά άλλος.

—«κορώνα—γράμματα»

Κερδισμένος στο πολύ γνωστό αυτό παιχνίδι ήταν εκείνος που, μετά τη ρίψη των πενταροδεκαρών στον αέρα, τύχαινε να ιδεί στο έδαφος την επιφάνεια με την «κορώνα».

—το «κοπανιστό»¹⁴¹

Το παιχνίδι αυτό ήταν παραλλαγή του ευρύτατα διαδεδομένου «κορώνα—γράμματα». Οι παίχτες δεν έρριχναν στον αέρα τα μικρής αξίας κέρματά τους (μπακιρένιες δεκάρες και πεντάρες), αλλά τα τοποθετούσαν επάνω σε μία επίπεδη πέτρα και τα «κοπανίζανε» (εξ ου και το όνομά του), τα κτυπούσαν δηλαδή,

140.—Το στέλεχος, ο κορμός που φαινόταν από τις «κοιφιαρσκέλλες». Αρχαιοελλ. νάρθηξ

141.—Η «στρεπτινίδα» των Αρχαίων. Βλ. Ι. Θ. Κακριδή, σ. 172.

με ένα στρογγυλό χαλίκι (θαλάσσης ή του ποταμού), το ονομαζόμενο «βαλάρι». Όσα από τα κέρματα εκτινάσσονταν με το κτύπημα και αντιστρέφονταν οι επιφάνειές τους («έφερναν» δηλαδή «κορώνει») περιέρχονταν στην κατοχή εκείνου που κατέφερε το κτύπημα. Εννοείται ότι τα κέρματα τα τοποθετούσαν στην επίπεδη πέτρα με τα «γράμματα» προς τα επάνω.

—«η ώρα»

Η «μάννα» του παιγνιδιού χάρασε εμπρός της μία παράλληλη προς αυτήν ευθεία γραμμή, και τα υπόλοιπα παιδιά της παρέας άλλη μίαν, σε απόσταση περίπου είκοσι μέτρων από την πρώτη, κατά μήκος της οποίας παρτάσσονταν, το ένα δίπλα στο άλλο. Το παιδί του αριστερού ή του δεξιού άκρου ρωτούσε τη «μάννα»: «Είδα ώρα είναι;». Εκείνη, κατά το δοκούν και τις ιδιαίτερες ή μη σχέσεις που είχε με τον ερωτώντα, απαντούσε με τρεις διαφορετικούς τρόπους: α. «τρεις (π.χ.) ή τέσσερις ή έξι αβροστά» β. «η ίδια χτεσινή» γ. «δύο (π.χ.) ή τρεις ή επτά απίσω». Τι σήμαιναν αυτά; Ότι ο ερωτών έπρεπε στην πρώτη περίπτωση να προχωρήσει εμπρός τόσα βήματα, όσα και οι ωρολογιακές ώρες που του απαντούσε ή «μάννα». Στη δεύτερη περίπτωση έπρεπε να μείνει ακίνητος στη θέση του, και να περιμένει να ρωτήσουν με τη σειρά διατάξεως όλα τα παιδιά, και να επαναλάβει την ερώτησή του. Στην τρίτη περίπτωση ο ερωτών έπρεπε να υποχωρήσει τόσα βήματα, όσα και ο αριθμός της ώρας. Η «μάννα» στο παιγνίδι αυτό ήταν πανίσχυρη. Με μία απλή αναφορά της έκανε τον προς στιγμήν νικητή ή ηττημένο και τανάπαλιν, αφού νικητής ήταν όποιος (μετρώντας σωστά τα προτεινόμενα βήματα) έφθανε πρώτος στην ευθεία της, και την αντικαθιστούσε φυσικά στη θέση της.

Το παιγνίδι αυτό όσο αγωνιώδες και συναρπαστικό ήταν, τόσο εξερέθιζε τα πάθη και τόνωνε τις προσωπικές αντιζηλίες «μάννας» και μερικών αντιπάλων της από τα μέλη της παρέας, αφού, όπως προειπώθηκε, η ανάδειξη του νικητή αηνε στην αποκλειστική της αρμοδιότητα.

—το ποδόσφαιρο

Το δημοφιλέστερο σήμερα ομαδικό άθλημα έκανε την εμφάνισή του στο χωριό την δεκαετία του '50. Ως γήπεδα χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς οι χώροι/αλάνες της Κοπριάς, του Τζιγκούρη, του Φασόλη, του Φούρνου, του Φραγκουλογιάννη, το προαύλιο του Δημοτικού σχολείου κ.α. Οι πρώτες τους ποδοσφαιρικές μπάλλες ήταν τα «κοιβαρότοπα» (η ονομασία τους μαρτυρεί το υλικό κατασκευής τους), που αργότερα αντικαταστάθηκαν με πλαστικές, που ξεφούσκωναν με τα πρώτα λακτίσματα ή έπαιρναν το σχήμα του «πούλλου», και γινόταν παντελώς ακατάλληλες για παιγνίδι. Αλλά πού τέτοιες σκέψεις, πού χρήματα για αγορά καινούργιας, και τενεκίδια ακόμη χρησιμοποιούσαν. Αργότερα, όταν κατόρθωσαν να αγοράσουν μερικές δερμάτινες, σχίζονταν κι αυτές σε λίγο διάστημα και τις πήγαιναν για ράνημο στον γέρο—Κοντό, που εργαζόταν στο υποδηματοποιείο του Γιάννη Ορφανού, του Παπαδογιάννη. Τον έκλεβαν μάλιστα και σπάγγο για το επόμενο ράνημο, αφού αυτός αρνούνταν, έχοντας εργασία ο άνθρωπος, να τους ράβει συνεχώς τη σχισμένη τους μπάλλα. Αν πάλι ο αεροθάλαμος της τρυπούσε και δεν χωρούσε επιδιόρθωση, την πετούσαν και γέμιζαν το εσωτερικό της με παννιά.

Θρυλική έμεινε για την τεχνική κατάρτιση και το πάθος της η ομάδα των νέ-

ων της δεκαετίας του '60, που είχαν μετατρέψει την αλάνα του Φραγκουλογιάννη σεΜαρακάνα¹⁴². Δημήτρης Καμπιτογιώργη, Γιωργομπίλος, Σπαιογιώργης, Σταμάτης Ντάλας, Βαγγέλης Γεωργιάδης, Νικόλας Καμπίτη—Ατζούρας, ο συνονόματός του της Καμπιτομανόλας, ο Μανόλης ο Σκουλάτος, ο Δημήτρης Βενιέρης του Νικολαρά, ο Γιώργης Λαγογιάννης—Τζουγκράνης, ο Νίκος ο Λαγογιάννης και άλλοι, ήταν παίκτες θαυμάσιες τεχνικής. Τους διαδέχθηκαν αργότερα, τη δεκαετία του '70, τα νέα αστέρια: Αντώνης Καπούνης, Νίκος Βενιέρης, Γιώργης Μπουμπούλης κ.α., που με τους συνομιλήκους τους έκαμαν το εν λόγω παιγνίδι το πλέον αγαπητό μεταξύ των νέων παιδιών. Τα «γήπεδα» του Φούρνου, του Δημοτικού σχολείου, του Φασόλη, αντηχούσαν καθημερινά από τις φωνές, τους καυγάδες και τις ...ευπρεπείς προσαγορεύσεις των παικτών. Τα παιγνίδια ήταν πολύωρα, κουραστικά, σε χώρους ακατάλληλους, οι παίκτες αγωνίζονταν και ξυπόλητοι ακόμη, οι μαννάδες καλούσαν και ξανακαλούσαν για φαγητό, διάβασμα, αλλά ποιος τις άκουγε.

Τις ίδιες δεκαετίες το χωριό είχε και αντιπροσωπευτική ομάδα και ήταν συγχνοί οι μεταξύ των γειτονικών χωριών αγώνες, με πολύ ικανοποιητικές εμφανίσεις. Αργότερον αποκτήθηκε και το πρώτο γήπεδο, με εστία και δίχτυα. Σήμερα τα παιδιά του χωριού δεν πολυσχολούνται με το άθλημα, στελεχώνουν όμως αρκετά απ' αυτά μεγάλες ναξιακές ποδοσφαιρικές ομάδες, συνεχίζοντας την καλή ποδοσφαιρική παράδοση του χωριού.

ε. παιγνίδια των μεγάλων

—οι «βάλλες»

Ήταν το κυρίως ανδρικό παιγνίδι, με πολλούς θαυμαστές και εξ ίσου καλούς παίκτες. Παιζόταν κατά την περίοδο από τον «Χριστού» (6 Αυγούστου) μέχρι το Πάσχα, στο χώρο του Τζιγκούρη, αλλά κυρίως σ' αυτόν του σημερινού κεντρικού δρόμου του χωριού από τα κεντρικά καφενεία μέχρι της Καμπιτομανόλας, και στου Φραγκουλογιάννη το καυκάρι. Ονομαστοί παίκτες του ήταν ο γέρο-Μαρκουγιάννης, ο Παναγιώτης ο Πισσάς, ο γέρο-Φραγκόθεος, ο Γιώργης του Χατζή-Γιώργα, ο Νικόλας ο Κοντός, ο Νικολός, ο Νικόλας ο Βενιέρης κ.α. Κανόνιζαν μεταξύ τους ποια ομάδα θα άρχιζε το παιγνίδι, και νικήτρια θα ανακηρυσσόταν όποια συμπλήρωνε 21 πόντους. Έπαθλο ήταν ο κυριακάτικος καφές (Κυριακές συνήθως έπαιζαν), λουκούμι, ένα πακέττο τσιγάρα. Ποινή για τους ηττημένους ήταν η πληρωμή των δανεικών μπαλλών με τις οποίες διεξήγαγαν τον αγώνα τους. Επί πληρωμή δανειστές των μπαλλών ήταν ο γέρο-Λαγογιάννης και ο γέρο-Νικόλας ο Μιχαλάκης.

Οι παίκτες χωρίζονταν σε δύο ομάδες των δύο παικτών. Κάθε παίκτης είχε τέσσερις μικρές ξύλινες μπάλλες, οι της μίας ομάδος είχαν καρφωμένες επάνω στις μπάλλες τους πρόκες, για να διακρίνονται απ' αυτές της αντιπάλου. Αν οι ομάδες ήταν των τεσσάρων ατόμων, καθένας έπαιρνε από δύο μπάλλες. Είχαν λοιπόν συνολικά οκτώ μπάλλες και ένα μικρότερο μπαλλάκι, ως «μάννα».

Χάρασσαν μία ευθεία γραμμή και τοποθετούσαν το μπαλλάκι σε απόσταση 15 περίπου μέτρων απ' αυτή. Έριχνε ο πρώτος από τη μία ομάδα και ακολουθούσε κάποιος από την άλλη. Αν η μία μπάλλα πλησίαζε εγγύτερα στο μπαλλάκι, η ο-

142.—Το γνωστό (για την χωρητικότητα, αλλά κυρίως για το πάθος των θεατών του) γήπεδο της νοτιοαμερικανικής ηπείρου.

μάδα του κατόχου της κέρδιζε ένα πόντο, αν το πλησίαζαν δύο, θα κέρδιζαν δύο. Σπανίως να το πλησίαζαν τρεις της ίδιας ομάδας, γιατί οι της αντιπάλου μπορούσαν να «δώσουν κόστο»¹⁴³, να σημαδέψουν και να βγάλουν από κωδάτσι βάλλες των αλλωνών ή και το βαλλάκι, και να το σπρώξουν κωδά σ' τσι δικές τωνε». Αν εγγύτερα του μπαλλακιού βρισκόταν κατά σειρά π.χ. μία μπάλλα της Α ομάδας, ολίγο μακρύτερα μία της Β, αμέσως μακρύτερα μία της Α, κέρδιζε έναν μόνο πόντο η πρώτη της Α ομάδας. Να σημειώσουμε επίσης ότι ο αριθμός των μπαλλών που είχε δικαίωμα να ρίξει ο κάθε παίκτης (π.χ. δύο ο καθένας, όταν η ομάδα αποτελούνταν από τέσσερις παίκτες) δεν ήταν σταθερός, αφού ο ικανότερος της ομάδας παίκτης, σε μία δύσκολη του παιχνιδιού στιγμή, μπορούσε να ζητήσει την μπάλλα συμπαικτής του, αντικαθιστώντας τον δηλαδή σε μία ρίψη του. Έτσι, στο παράδειγμα, αυτός θα έρριχνε συνολικά τρεις, ο δε συμπαικτης του μόνον μία. Το παιχνίδι ξανάρχιζε με νέες ρίψεις, μέχρι, όπως προειπώθηκε, η μία ομάδα να συμπληρώσει πρώτη τους 21 πόντους.

—οι «αμάδες»¹⁴⁴

Παιζόταν από 4—5 άνδρες. Επάνω σε μία πλατεία πέτρα, τον «βούκκο»¹⁴⁵, τοποθετούσε κάθε παίκτης ένα κέρμα, πενταροδεκάρες συνήθως. Κατόπιν από απόσταση δέκα περίπου μέτρων (και με σειρά που καθορίζονταν μετά από αλληλοσυνεννόηση) έβαλλαν με τις «αμάδες»¹⁴⁶ τους εναντίον του «βούκκου», με σκοπό να ρίξουν στο έδαφος όσο περισσότερα κέρματα μπορούσαν. Οι «αμάδες» ήταν μικρές, στρογγυλές πέτρες, και ο κάθε παίκτης κρατούσε από μία. Αν ο πρώτος παίκτης κατόρθωνε να ρίξει όλα τα κέρματα κάτω από τον «βούκκο», δεν τα οικειοποιούνταν (όπως μερικοί ισχυρίστηκαν στην αφήγησή τους), αλλά ανέμεναν τη ρίψη των άλλων, διότι ο δεύτερος π.χ. μπορούσε να «κοστάρει»¹⁴⁷, να διώξει δηλαδή την «αμάδα» του πρώτου μακριά από τα χρήματα, κτυπώντας την με τη δική του, και να έλθει πλησιέστερον προς τα χρήματα. Τις αποστάσεις μεταξύ χρημάτων και α' και β' «αμάδας» τις μετρούσαν με τα δάκτυλα και με τις «παδουλιές». (Από την ορολογία του παιχνιδιού γνωστή είναι η παροιμία «ο βούκκος θέλει και την αμάδα δού», δηλαδή σ' ό,τι κακό ακούσεις να λέγεται για τον εαυτό σου και τους άλλους, πρέπει να απαντήσεις αναλόγως).¹⁴⁸

143.—Ιταλ. *accosto*. Βλ. και σημ. 147, λίγο παρακάτω

144.—Βλ. Λονκόπουλο, σσ. 64—66

145.—Με την ίδια σημασία τον συναντώ στην Ικαρία (χ/φο 598, σ. 35), στην Τήνο (αποστολή Βογιατζήδη), στη Θήρα (χ/φο Κυριακού, σ. 37), στη Χίο, στο Γαλανόδο Νάξου (χ/φο 452, σ. 230), και στη μακρινή Νικομήδεια της Βιθυνίας (χ/φο 921, σ. 36). Είναι μάλλον το ιταλ. *bocca*. Τα χ/φα είναι του Ι.Α.Ν.Ε.

146.—Σημάδα=αμάδα=ομάδα

147.—Ιταλ. *accostare*. Βλ. σημ. 143, λίγο πιο πάνω

148.—«Ποιο απ' όλα αυτά τα παιχνίδια παίζουν σήμερα τα μικρά κυρίως παιδιά του χωριού; Σχεδόν κανένα. Αν μάλιστα εξαιρέσει κανείς τις ώρες της κοινής παρουσίας στο Δημοτικό σχολείο, που κατ' ανάγκη θα παίζουν και θα τρέξουν στο προαύλιό του, τις μετέπειτα ώρες τα σημερινά Γαλανιώτικα δεν παίζουν. Το παιχνίδι ως στοιχείο μίμησης, ως ικανοποίηση του ενστικτού της ενεργείας, ως ικανοποίηση ενδομύων αναγκών, ως κένωση του συναισθηματικού φορτίου, ως ικανοποίηση της ανάγκης για επιβολή και δύναμη, ως σημείο συλλογικής ζωής, τους είναι άγνωστο. Ελάχιστοι παίζουν ακόμη και ποδόσφαιρο, το τόσο λαοφιλέ αθλημα. Δύο είναι οι κύριες, κατά την άποψή μου, αιτίες του ανησυχητικού αυτού φαινομένου: η τηλεόραση και το εξαντλητικό πρόγραμμα των εξωσχολικών μαθημάτων. Για την πρώτη δε χρειάζεται να αναφέρω τίποτα, είναι γνωστός οι επιπτώσεις της. Για τη δεύτερη περιορισμοί να αναφέρω ότι πολλά παιδιά, από το Δημοτικό (!), το Γυμνάσιο (και το Λύκειο, αλλά εδώ οι δυνάμεις του εξονοτικού ανταγωνισμού δικαιολογούν κάπως τα πράγματα) παρακολουθούν μαθήματα σε φροντιστήρια ξένων γλωσσών, σε φροντιστήρια αρχαίων και νέων Ελληνικών, μαθηματικών και φυσικών επιστημών. Αν στις ώρες αυτές της παραπαιδείας προστεθούν και οι της προετοιμασίας τους για την επομένη σχολική ημέρα, τότε τότε θα παίζουν; Κάποιος άλλος θα προσέθετε την εισδοχή στη ζωή των παιδιών των ηλεκτρονικών παιχνιδιών, που τώρα τελευταία εκάνε την εμφάνισή τους στο χωριό. Τα όσα αναφέρθηκαν δεν αφορούν σε μία μικρή μερίδα του παιδικού πληθυσμού του χωριού, αλλά σχεδόν στην ολότητα, επειδή ο αριθμός των παιδιών που «πλένεται στα γραμμάτια» είναι μεγάλος, ελάχιστα παιδιά μένουν «στα χωράφια» ή ακολουθούν κάποια τέχνη. Τόσος οι εκτιμήσεις μου να είναι λανθασμένες και οι φόβοι μου υπερβολικοί. Εύχομαι όμως να μην ποτέ ότι τα παιδιά του χωριού μεγάλωσαν χωρίς να ζήσουν την παιδική τους ηλικία...

Β. ΓΑΜΟΣ

α. το προξενιό

«Όλοι σχεδόν οι γάμοι παλιά εγίνονταν με προξενιά¹⁴⁹, είτε από φίλοι, είτε από ξένες γυναίκες, τσι προξενήτρες. Τέτοιες ήτανε του Ζουμάκου η μάννα, η γριά-Λιανή, τον Πέρον η μάννα, τον Καλόερον η γυναίκα, η Σεΐδανού και άλλες».

Ο γάμος, ως ύψιστο οικογενειακό και κοινωνικό γεγονός, έπρεπε να ευοδωθεί εξ αρχής, από τα προξενιά του. Έπρεπε δηλαδή να αποφευχθούν με μαγικούς τρόπους όλες εκείνες οι βλαπτικές δυνάμεις που με τη δράση τους «θα χαλούσανε τη δουλειά» στη γένεσή της. Για το λόγο αυτό «η προξενήτρα ήπρεπε να βάλει μια γάρτσα από την ανάποδη, και μάλιστα τη δεξιά, ή κάρτσες παρόταιρες, μια μαύρη και μια γαφί. Άμα βετιχάινενη τη δουλειά τζη, εφόριενη για τρεις μέρες συνέχεια τη γάρτσα ανάποδα, για να σιγουρέψει πιο πολύ το προξενιό, για να μη δο χαλάσουνε από ζήλεια άλλες. Μερικές εβάνενη ένα ρούχο από μέσα ανάποδα. Επάνενη πάδα τη νύχτα κι είχενη κάτω από τη βοδιά τζη κρυμμένο ένα φανάρι, που το βάστανε αναμμένο όση ώρα τα μίλιενη με την οικογένεια τσι νύφης¹⁵⁰».

Κύριο θέμα των διαβουλεύσεων της προξενήτρας ήταν, εκτός φυσικά της προσωπικότητας του γαμπρού, η προίκα που θα δωρίζονταν στη νύμφη, αλλά και η προικοδωρεά που θα ελάμβανε ο γαμπρός από την οικογένειά του. Μέχρι την τελική αίσια έκβαση των πραγμάτων, αν επιτυγχανόταν, προηγούντο πολλά «σούρτα—φέρτα»¹⁵¹ της προξενήτρας μεταξύ των δύο σπιτιών, προσκομιζοντας προτάσεις και αντιπροτάσεις εκατέρωθεν. Αν τελικά «ήτανε από Θεού να γίνει», «αν ήτανε τσι τύχης» να συμφωνήσουν, «το άλλο βράδυ ήθελα να καλέσουνε τσι συγγενείς και να κάμουνε ένα τραπέζι συγγενικό για να γιορτάσουνε το γεγονός, που θα κάνανε σε λίγο τη χωρά. Χαρά τονε λέανε το γάμο. Εκαλούσανε και τη προξενήτρα, καλά, ευτή τα 'σιαζενη, κι ήθελα να λείπει;».

Όταν τα ενδιαφερόμενα μέρη συμφωνούσαν, οι γονείς δηλαδή, «που είχανε το βρώτο λόγο», τα πράγματα έβαιναν καλώς. Όταν δεν συμφωνούσαν ή οι γονείς του ενός είχαν εκφραστεί αρνητικά για τον άλλο, «τότε η κλέβγουνε¹⁵². Τσι κλέβανε τη νύχτα και τσι πααίνανε σ' τσι μιτάτοι, άλλες με το ζόρι, γιατί ηφοβούσανε τσι γέροι δωνε, και άλλες με τη θέλησή δωνε. Όλη νύχτα εμείνανε στο μιτάτο. Οι φίλοι και οι φιλενάδες τώνε πααίνανε την άλλη μέρα φαϊ. Στο μιτάτο κρατούσανε τρεις—τέσσερις μέρες κρυμμένοι. Μετά αναγαστικά τσι στεφανώνανε. Μερικοί τσι πέρνανε από την άλλη μέρα κιόλας οι συγγενείς τώνε στα σπίτια δωνε, όσοι τσι δέχουνε. Δε τσι δέχουνε όλοι, γιατί τσι δρόπιασενε το κοπελλούδι μ' ευτά που 'καμενη. Οι γονείς τση να 'δεις. Δε δην αποκλερώνανε όμως, τσι δώνανε μετά, αφ' ότου και τώνε πέρνανε ο θιμός, τα μισά απ' ό,τι τσι αναλογούσανε, τα συθεθεριά μέχρι τότε δεν εμιλιούσανε καθόλου».

149.—Ήταν ως, εκ τούτου, η επίσημη αναγνώριση του ρόλου των γονέων (κατ' εξοχήν του πατέρα) στο σχηματισμό της οικογένειας των παιδιών τους. Βλ. Μ. Μερακλή, Ελλην. Λογογραφία 2, σ. 42.

150.—Βλ. Μερακλή, ό.π., σσ. 43—44 και 165, σημ. 55.

151.—Σούρτα—φέρ(ε) τα. πήγαν' ελα.

152.—Για την αρπαγή στα βυζαντινά έτη (που θεωρείτο σοβαροτάτη ποινή), βλ. Μ. Τουρτογλου, Παρθеноφοβία και εύρεσις θησαυρού. Βυζάντιον—Τουρκοκρατία—Μεταπαραναστατικοί χρόνοι μέχρι και του Καποδιστριας, Αθήνα 1963, σσ. 63—68.

β. προετοιμασίες του γάμου

Οι γάμοι τελούνταν την Κυριακή, όχι όμως οποιαδήποτε, αφού δεν παντρεύονταν τον μήνα Μάιο, για να μη «μαευτούνε»¹⁵³, το δίσεκτο έτος, την αγία Σαρακοστή (εκτός της 25ης Μαρτίου), και το άγιο Δεκαπέντε. Σ' αυτά ας προστεθούν η δεισιδαιμονική απαγόρευση να τελεσθούν δύο γάμοι το ίδιο έτος στην ίδια οικογένεια, και η «κατάσταση» της νύμφης¹⁵⁴, «γιατί βορεί να μην είναι καθαρή». Συνήθεις χρονικές περίοδοι τελέσεως γάμων ήταν οι αρχές του φθινοπώρου, που συνέπιπταν με το τέλος των εργασιών του καλοκαιριού, αλλά κυρίως οι «γιορτάρες μέρες», και μάλιστα Χριστούγεννα και Αποκριές.

Οι προετοιμασίες άρχιζαν τουλάχιστον μία εβδομάδα πριν την ορισμένη ημέρα του γάμου. Δύο—τρεις μέρες πριν, αλλά και την παραμονή, το βραδάκι κυρίως, ένα ή δύο άτομα από κάθε οικογένεια, γυρνώντας από σπίτι σε σπίτι, προσκαλούσαν προφορικά στο γάμο τους συγχωριανούς τους. Φυσικά δεν τους καλούσαν όλους, μόνον όσους εκείνοι επέλεγαν για να τους τιμήσουν με την παρουσία τους. Προσκλητήρια γραπτά, σημερινού τύπου, ουδέποτε χρησιμοποιήθηκαν, εκτός των περιπτώσεων που Γλιναδιώτες της Αθήνας καλούσαν συγγενείς και φίλους από το χωριό στην εκτός ιδιαίτερης πατρίδας «χαρά» τους. Ο κουμπάρος είχε το δικαίωμα να προσκαλέσει άτομα της δικής του αρεσκείας, όλοι δε οι προσκληθέντες ευχαριστούσαν για την τιμή που τους γινόταν με την ευχή «η ώρα η καλή».

Ιδιότυπο, αλλά ταυτοχρόνως περιορισμένης εκτάσεως, προσκλητήριο ήταν το εξής: οι συγγενείς των μελονύμφων κρατώντας αναμμένο φαναράκι, κτυπούσαν την εξώθυρα, «*βορβαίνανε*» λίγο στην αυλή, και προβάλλοντάς το έλεγαν: «*το φανάρι το 'δετε, το σκοπό τονε ξέρετε, καληνύχτα σας*».

Μέχρι και την Κατοχή γαμήλια δώρα προς το ζευγάρι δεν προσφέρονταν. Μόνον οι πλησιέστεροι συγγενείς τους δώριζαν είδη οικιακής χρήσεως (κανάτες, «*τετζερέδια*»¹⁵⁵, «*βακιρικά*»¹⁵⁶, δίσκους), κλινιστρωσίδια (κουβέρτες, χράμια), εικόνες Αγίων κ.α. Το έθιμο της προσφοράς δώρων από τους προσκεκλημένους συγχωριανούς άρχισε μετά την Κατοχή.

Τα προικιά ήταν έτοιμα από καιρό, όμως δεν τα εξέθεταν σε κοινή θέα, όπως συνέβαινε αλλού. Απλώς, την ώρα που στόλιζαν το σπίτι της νύμφης, «*επααίνανε οι δικοί του γαβρού να 'δούνε αν έχει η νύφη προικιά, και καμιά κουτσοδόλα από περιέργεια, για να 'χει να λείε*. Πολλές νύφες που δεν είχανε πολλά προικιά, τα μεταφέρανε νύχτα στο καινούργιο δάωνε σπίτι, κρυφά, για να μη δα 'δούνε. Μερικές πάλι εβάνανε κάτω από τσι κασσέλες μαζελάρια, για να φαίνονδνε πολλά».

Το νυφικό κρεβάτι το στόλιζαν με ιδιαίτερη φροντίδα και επισημότητα. Το κρεβάτι συνδέεται άμεσα με την τεκνογονία, που είναι ο απώτερος σκοπός του γάμου. Για τον λόγο αυτό όλο το τελετουργικό αποσκοπούσε στην εξασφάλιση αυτού ακριβώς του σκοπού, μαζί φυσικά με τη συνολική ευτυχία της νέας οικογένειας. «*Το στρώνανε τρεις μέρες πρι το γάμο, το πλείστο Πέφτη. Ηρχονδανε κοπέλλες που 'χανε πατέρα και μάννα*»¹⁵⁷, *ποτέ χήρα γυναίκα με μαύρα*. Άμα το

153.—Βλ. Δ. Λουκάτου, Πασχαλινά και της Άνοιξης, Αθήνα 1988², σσ. 159—160, και σσ. 446—447 του παρόντος βιβλίου

154.—Κατά τη διάφοια των εμμύων δηλαδή

155.—Χάκινα οικιακά σκεύη (από το *teğce*, το τουρκ. *tencere*)

156.—Οικιακά σκεύη από μπακιρι (τουρκ. *bakır*=χαλκός)

157.—Οι αμφιβαλεις των Αρχαίων. Βλ. τη μελέτη του Γ. Σπυριδάκη. Οι αμφιβαλεις εις τον βίον του λαού, Αθήνα 1948.

κρεβάτι ήτανε ροός, κρεμούσανε γύρω—γύρω άσπρες κουρτίνες και απάνω εβάνανε ένα τσιτάδο με dadέλλα. Απάνω στο τσιτάδο εβάνανε φιογάκια κόκκινα από κορδέλλα, ένα στο βροσ κεφάλι, ένα στη μέση κι ένα στη βοδαριά. Κάτω από το κρεβάτι, ακριβώς κάτω από το βροσ κεφάλι, ερρίχνανε ένα σταυρό καλαμένιο. Το στρώνανε με τραγούδια του γάμου και ευχές και το ραίνανε με άσπρα και κόκκινα λουλουδιά, με ρόδα, babakόσπορο και babάκι. Ερρίχνανε και ρύζι, για να ριζώσουνε. Το babάκι το ρίχνανε για να καλογεράσουνε μαζί και να 'σπρίσουνε τα μαλλιά δωνε¹⁵⁸. Ερρίχνανε και καμμιά βακιρένια πράσινη δεκάρα απάνω. Εψάχνανε να ρίξει πρώτος καένας συγγενής κα' να χρυσό, και πρώτα—πρώτα οι γονείς, για να 'ναι σιδερένιο το ζευγάρι και να 'χει και πλούτος. Όσοι είχανε το κολάι δωνε, εδώνανε κάτι τις παραπάνω. Για να κάμουνε γερά παιδιά, εβάνανε απάνω στο κρεβάτι δυο παιδάκια που 'χανε και τσι δυο δωνε γονείς στη ζωή. Οι πιο πολλές εβάνανε απάνω ένα αγοράκι και το κατούριε, για να γεννήσουνε, λέει, το πρώτο δωνε παιδί αγόρι».

Την παραμονή έσφαζαν τα ζώα για το συμπόσιο του γάμου. Ένας κριός κι ένα πρόβατο από τον γαμπρό, ένας τράγος και μια κατσίκα από τη νύφη, ένα γουρουνόπουλο, πιθανώς κι ένα μοσχάρι, όταν «τα κότσια εβαστούσανε»¹⁵⁹, και το απαιτούμενο κρέας του τραπέζιού εξασφαλίστηκε. Θα το συμπληρώσουν μπακαλιάρος τηγανητός, αβγά βραστά, τυριά, μυζήθρες, λίγα γλυκά. Μετά το σφάξιμο των ζώων, το συμπλεθερολόι και οι συγγενείς έτρωγαν μεταξύ τους βραστά τα «πατσάλικια»¹⁶⁰ και τις κεφαλές των σφακτών.

Το μαγείρεμα των εδεσμάτων γινόταν το πρωί της ημέρας του γάμου. Απαγορεύονταν να παρευρίσκεται κατά τη διαδικασία χήρα γυναίκα. Κύριο έδεσμα του γλιναδιώτικου γαμήλιου τραπέζιού ήταν το κοκκινιστό κρέας με πατάτες. Άλλοι το προτιμούσαν με μακαρόνια (απαρνούμενοι την πατάτα, το «εθνικό προϊόν»), τα οποία «σουρώνανε», λόγω της μεγάλης τους ποσότητας, με τους «κόσκινους» που έκαναν το άλεσμα, σκεπάζοντας τις μεγάλες τρύπες τους με καθαρό άσπρο μαντήλι. Άλλες γυναίκες, όσες δεν καταγίνονταν με τα παραπάνω, τηγάνιζαν πατάτες (αδύνατον να λείψουν), άλλες έκοβαν τις σαλάτες, άλλες ήταν επιφορτισμένες με το τηγάνισμα του μπακαλιάρου (οποιαδήποτε εποχή γινόταν ο γάμος, ο μπακαλιάρος ήταν ο πρώτος τους μεζές), όλες, συγγενείς ή φίλες, κάτι είχαν να προσφέρουν στην όσο το δυνατόν καλύτερη προετοιμασία των εδεσμάτων. Η ποικιλία και το μαγείρεμά τους έπρεπε οπωσδήποτε να τύχουν ευνοϊκών σχολίων, ει δε μη, άλλη μια ευκαιρία για «ξελέχι» παρουσιάζονταν στις «ξελεχίστρες» που καραδοκούσαν...

Ιδιαίτερα ήταν η φροντίδα για το ψήσιμο των ψωμίων του γάμου. «Ήθελα να αναμείξουμε το προζύμι από βραδύς, αλλά εκάναμε ποσότητα, να γεμίσουμε τη σκάφη, γιατί εκάναμε πολλά ψωμιά. Ήθελα λοιπό να βάλομε κριθαρένιο αλεύρι και φαρίνα¹⁶¹, για να δέσει το κριθαρένιο και να γίνει αφράτο. Την ώρα που εξυμώναμε τα ψωμιά δεν ήπρεπε να παρουσιαστεί χήρα γυναίκα, οι κοπέλλες επαίνανε να τα ζυμώσουνε, ευτές που εξούσανε και οι δυο δωνε γονείς, και οι γριές πάλι τα φουρνίζανε, γιατί οι κοπέλλες δεν ήξεραν πώς θα πυρώσουνε το φούρνο, να 'ρθει το ατύρι¹⁶² δον. Άμα δεν επύρωνε ο φούρνος, να

158.—Βλ. Στ. Κυριακίδου, Τα σύμβολα..., ό.π., σ. 513

159.—Όταν δηλ. είχανε την οικονομική άνεση

160.—Τον πατσά, τα εντόσθια των ζώων

161.—Εννοείται ότι το καθημερινό τους ψωμί ήταν αμυγός κριθένο. Τώρα, τη σημαντική αυτήν ημέρα της ζωής τους, προσέθεταν και φαρίνα, από σιταρένιο δηλ. αλεύρι

162.—Α προθετικό και πύρι= πύρα= ζέστη (από το πυρώνω).

‘δούνε να κοκκινίσει όξω το μάουλο του φούρνου, δεν ήψενε το ψωμί μέσα ο φούρνος. Ήπρεπε να ‘ναι και ο φούρνος καλός για να ψήσει τα ψωμιά του γάμου, όχι καένas χαλαζμένος, να ‘χει από κάτω τσι πλάκες καλές, γιατί πάδα οι πολλοί φούρνοι με το ζύμωμα κάθε μέρα ήtane χαλαζμένοι. Όλα ήtane περιποιημένα εκείνη τη μέρα. Μετά που θα ξεφουρνίζανε τα βάνανε στα κάνεστρα και σ’ τσι σκάφes, και τα κόβανε μέσα σε κάνεστρα μετά, για το τραπέζι πια».

γ. η ημέρα του γάμου

Εν πρώτοις, πριν αναφέρουμε ο,τιδήποτε άλλο, ας υπογραμμισθεί ότι ο χώρος τελέσεως των γάμων ήtαν παλιά τα σπίτια των συγγενών, και μάλιστα όσα είχαν «φόρτο» (τη μεγάλη αψίδα που καταργούσε το μεσότοιχο μεταξύ των δωματίων και δημιουργούσε μεγαλύτερο χώρο) ή ήtαν σχετικώς μεγαλύτερα, για να χωρέσουν όσο το δυνατόν περισσότεροι προσκεκλημένοι. Η εκκλησία καθιερώνεται οριστικά ως χώρος τελέσεως του μυστηρίου την δεκαετία του ‘60.

Από τις κύριες ασχολίες της ημέρας ήtαν το ξύρισμα του γαμπρού από τους ανύπανδρους νέους του χωριού, στο σπίτι του, συνοδευόμενο από ανάλογα εύθυμα τραγούδια ¹⁶³. Το ντύσιμό του επιμελούνταν ο ίδιος και οι γονείς του, εν αντιθέσει μ’ αυτό της νύμφης, την οποία στόλιζαν οι κοπέλλες. Οι τελευταίες, ενδιαφερόμενες για την δική τους μοίρα, έγραφαν κάτω από τα παπούτσια της νύμφης, πριν της τα φορέσουν, τα ονόματά τους, για να νυμφευτούν κι εκείνες συντόμως. Εξερχόμενη από το σπίτι της η νύμφη έσερνε το πόδι της στη γη. Όποιος το όνομα έσβηνε, ήtαν η τυχερή. Αν δεν το έσερνε τη στιγμή αυτή, θα το έσερνε οπωσδήποτε εισερχόμενη στην εκκλησία. Το στόλισμα της νύμφης δεν αποσκοπούσε μόνο στον καλλωπισμό της. Πρωτίστως ενδιαφέρονταν για τη θωράκισή της από τις κακές επιήρειες. Εκτός της μητέρας της που σκορπά στα πόδια της ρύζι «για να ριζώσει», «τσι βάνουνε ένα ψαλιδάκι ¹⁶⁴ μεσ’ το παπούτσι τζη, ή ένα δίχτυ φιλέ δικό τζη ή τσι κάνουνε μία αζβολιά στη βλάτη, για να μη δη πιάνουνε μάτι».

Πριν τη στεφάνωση η γαμήλια πομπή ξεκινούσε από την οικία του γαμπρού, για την παραλαβή της νύμφης, συνοδεία «τουβακιών». (Όταν ο γαμπρός ήtαν από άλλο, γειτονικό χωριό, «τονε φέρνανε ποδαρόδρομο» με «δουβάκια», ή, όταν αυτά έλειπαν, συνοδεία μόνον τραγουδιών). Προπορεύονταν οι λαμπάδες και τα στέφανα ¹⁶⁵. Τα τελευταία ήtαν τοποθετημένα, μαζί με ρύζι, ρόδα, κουφέττα και μπαμπακόσπορο, εντός ασημένιου δίσκου. Μόλις ο γαμπρός εισερχόταν στην οικία της, «η πεθερά του τον ‘δωνε μια γουταλιά γλυκό ή ζάχαρη, για να τονε γλυκάνει, για να ‘ναι γλυκός με τη θιατέρα τζη ¹⁶⁵». Αφού του την παρέδιδαν οι γονείς της, την φιλούσε και συνοδεία πάντα των «δουβακιών» κατευθύνονταν προς το μέρος που θα γινόταν η στέψη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει (και πρέπει να αναφερθεί στο σημείο αυτό) ο τρόπος επιλογής του κουμπάρου. Δεν ήtαν θέμα που απασχολούσε το ζευγάρι, μα ούτε και τους γονείς τους, αλλά ήtαν καθαρώς θέμα συμπτώσεως, αφού ως κουμπά-

163.—Κανείς πληροφοριοδότης μου δε θυμήθηκε να μου ‘πει ένα απ’ αυτά

164.—Βλ. Άννης Παπαμιχαήλ, Χρήσις των μετάλλων..., ό.π., σσ. 89—91

164a.—Για τα παλαιότερα στέφανα που χρησιμοποιούσαν στο χωριό, βλ. σελ... Βλ. επίσης Ν. Γ. Πολίτου, Γαμήλια σύμβολα (Στέφανα), Λαογρ. Σήμεικτα Γ’, εν Αθήναις 1975, σσ. 273—282. Στ. Κατσιπ, Τα στέφανα του γάμου, Αθήναι 1967

165.—Στ. Κυριακίδου, Τα σύμβολα....., ό.π., σ. 512.

ρος οριζόταν όποιος πρώτος προλάβαινε και άγγιζε την λαμπάδα του γάμου ερχόμενος στην καθορισμένη για το μυστήριο οικία. Το έθιμο αυτό ήταν παλαιότερο, γιατί τις τελευταίες δεκαετίες έχει αντικατασταθεί από την προαίρεση των γονέων ή των άμεσα ενδιαφερομένων νεονύμφων.

Καθ' όλη τη διάρκεια της τελετής οι παράνυμφοι κρατούσαν δύο αναμμένες λαμπάδες. Θεωρούσαν κακό οινών να πάρει (από απροσεξία) φωτιά το πέπλο της νύμφης ή να πέσει κάτω το δακτυλίδι της. Κάποιος από τους δύο θα αρρωστούσε. Τις λαμπάδες, μετά το πέρας του μυστηρίου, τις έφερναν στη νέα τους κατοικία και μπηγμένες μέσα σε καννάτα με «γέννημα», τις άφηναν να καίγονται όλη τη νύχτα. Η περισσότερη καμμένη λαμπάδα προοιωνίζονταν για τον κάτοχό της (γαμπρό ή νύμφη) ότι πρώτος από τους δύο θα αποβιώσει. Μετά τις πήγαι-

(Φωτ. 16)

Μετά τη στέψη, με τους γονείς και τ' αδέλφια της νύμφης

ναν στην εκκλησία, τις άναβαν μία ή δύο Κυριακές κατά τη λειτουργία μπροστά στις εικόνες του Χριστού και της Παναγίας, και τις άφηναν πλέον ως δώρο στο ναό.

Κατά τον «χορό του Ησαΐα» έρραιναν τους νεονύμφους με ρύζι, γαρύφαλα και κουφέττα. Τα τελευταία είχαν μαγικές ικανότητες, γι' αυτό γίνονταν ανάρπαστα από τον δίσκο, ενώ για τους συγγενείς του είχε φροντίσει προηγουμένως ο γαμπρός, που έκρυβε μερικά στην τσέπη του, εκ των προτέρων, για να τους τα προσφέρει μετά. Τα έβαζαν, τρία συγκεκριμένως, στο μαξιλάρι τους, για να ονειρευτούν το δικό τους μελλοντικό σύντροφο. Την ώρα του «Ησαΐα χόρευε» η νύμφη πετούσε στους παρευρισκομένους την ανθοδέσμη που κρατούσε στα χέρια της, δώρο του γαμπρού. Όποιος την έπιανε, θα ήταν ο επόμενος γαμπρός του χωριού.

Το μυστήριο έκλεινε με τις ευχές των παρευρισκομένων. Τους εύχονταν συνήθως «καλογεραζμένοι και με καλούς απογόνους», πιέζοντας ελαφρώς τα κεφάλια των νεονύμφων δεξιά ή αριστερά, ώσπου ν' ακουμπήσει το ένα το άλλο, «για να 'ναι σιδεροκέφαλοι». Φεύγοντας άφηναν στη «φέρτα»¹⁶⁶ λίγα χρήματα, τα οποία οικειοποιούνταν ο ιερέας που ευλόγησε το μυστήριο (φωτ. 16).

Μετά το πέρας όλων αυτών όδευαν προς τη νέα κατοικία του ζευγαριού ή προς την πλατεία, άλλοτε προς το σχολείο, στις «άπλες» των οποίων «ερρίχνανε ένα βρώτο χορό», πριν το συμπόσιο. Κατά την πορεία προς αυτά, αν συναντιόταν δύο «κοδοπαδρεμένες» νύμφες, έπρεπε να μουτζώσει η μία την άλλη, για να στεριώσουν και οι δύο¹⁶⁷. Γι' αυτό απαγορεύονταν να γίνονται δύο γάμοι την ίδια ημέρα και η παραβίαση αυτού του «κανόνα» οδήγησε τη Λιανή Δημητροκάλλη—Βούρτσου να προβεί στην παρακάτω συγκλονιστική μαρτυρία: «*Ηπαδρεύτηκα την ίδια μέρα με τη Φωφώ του Κουνίτη και τη Μαρία του Κόκκινου. Και οι τρεις επήγαμενε βλουμ...*». Φθάνοντας στη νέα κατοικία «εβάνανε ένα γλειδί αβροστά στη βόρτα να το πατήσσει ο γαβρός, για να 'ναι σιδερένιος, κι ένα ρούδι, και το πάτιε νε κι ευτό, για να 'χουνε πολλά αγαθά και ευτυχία, όπως το ρούδι¹⁶⁸ έχει σπυριά πολλά μέσα δου. Οι συγγενείς τωνε τον τραουδούσανε γαμηλιώτικα τραούδια».

Το συμπόσιο του γάμου γινόταν συνήθως στην πατρική οικία του γαμπρού ή της νύμφης και πολλές φορές διαρκούσε ολόκληρο εικοσιτετράωρο, «γιατί ετότες είχαμενε δεκρήδες, και δεν εγέμιζε νε η κοιλιά δανε κρασί». Επειδή τα δωμάτια που δεξιώνονταν τους καλεσμένους τους ήταν μικρά, έτρωγαν κατ' αρχάς οι μισοί, σηκώνονταν, κάθιζαν οι άλλοι μισοί, μέχρι να φάνε όλοι, το τραπέζι δηλαδή στρώνονταν δύο φορές. Πρώτος, σε εξέχουσα θέση τον, καθόταν ο ιερέας, ο οποίος και το ευλογούσε. Μετά χαιρετούσαν όλοι τους νεονύμφους με το ποτήρι στο χέρι, εκφράζοντας τις ευχές τους. Όταν πλέον όλοι οι συνδαιτημόνες είχαν αποδεδειγμένως γευματίσει, τοποθετούσαν τα τραπέζια στην άκρη του δωματίου, για να δημιουργηθεί απλοχωριά και επαρκές χοροστάσι. Το χορό «άνοιγαν» η νύμφη και ο γαμπρός. Σε περίπτωση που αυτός δεν ήξερε να χορεύει, πράγμα βεβαίως σπάνιο, τη νύμφη πρωτοχόρευε ο κομπάρzos. Για τη μουσική φρόντιζαν δεξιοτέχνες γλιναδιώτες «τζαβουινάτορες» που έπαιζαν ακαταπόνητοι, σκορπίζοντας κέφι και ευθυμία. Τα «βιολιά» που καλύπτουν μουσικά μερικούς σημειονούς γάμους, είναι νεώτερη συνήθεια. Χόρευαν όλων των ειδών τους χορούς, κυρίως όμως τον κατ' εξοχήν γλιναδιώτικο, την «δίερα», και τραγουδούσαν αυτοσχέδια ή γνωστά «κοτσάκια»¹⁶⁹ του γάμου, για τη νύμφη, το γαμπρό, τους γονείς. Σπανίως επέτρεπαν στους νεονύμφους να εγκαταλείψουν την ομήγυρη πριν τις πρώτες πρωινές ώρες, τους ήθελαν κοντά τους. Όμως «πρι να 'βγει ο ήλιος ήπρεπε νε να φύουνε, για να μη τζι 'δει, γιατί δεν ήκανε νε».

Αλλά πριν ανατείλει ο ήλιος, κάποιοι άλλοι φρόντιζαν να δράσουν, και μάλιστα κρυφίως. Ήταν οι τελευταίες παρέες των γαμηλιωτών που έπρεπε να τηρή-

166.—Ιταλ. offerta. Σε άλλα μέρη της Ελλάδας φέρτα ήταν γενικός η χρηματική προσφορά προς τους ιερείς κατά τις μεγάλες εορτές του έτους (βλ. π.χ. χ/φο 590, σ. 201 από τη Σίφνο, και 367, σ. 37 από την Πάρο, και τα δύο του Ι.Α.Ν.Ε.). Το ρ. είναι «φερτάρω».

167.—Προς αποτροπή της βασκανίας προφανώς. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Υβριστικά σχήματα, Λαογραφικά Σύμμεικτα Β', σ. 385—6.

168.—Το ρούδι. Ένα ακόμη συχνά συναντώμενο σύμβολο της λαογραφικής επιστήμης. Βλ. Στ. Κυριακίδου, Τα σύμβολα..., ό.π., σ. 513.

169.—Βλ. σσ. 529—531.

(Φωτ. 17, 18, 19)
Αναβίωση παραδοσιακού γάμου με «βιολιά» και νέους (φίλους του ζευγαριού) ντυμένους με παραδοσιακές στολές

σουν το έθιμο της κλοπής των ορνίθων από τα κοτέτσια των συγγενών του ανδρογόνου. Τις έβραζαν και έπιναν το ζωμό τους «για να καθαρίσει ο λαιμός των», έθιμο που έχει σήμερα επεκταθεί σε κάθε είδους εκδηλώσεις που συνοδεύονται με οινοποσία.

Η πρώτη νύκτα του γάμου ήταν μαρτυρική για πολλές γυναίκες που ήταν αναγκασμένες να διαπράξουν ό,τι για πολλά χρόνια της ζωής τους ο κοινωνικός έλεγχος τους απαγόρευε. Υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες—γεγονότα που αποκαλύπτουν το φόβο και την ντροπή των γυναικών αυτών, που κατέληγαν να επιστρέφουν κλαίγοντας στην πατρική τους εστία.

Μια άλλη πτυχή του δράματος της πρώτης νύκτας ήταν ο έλεγχος της αγνείας της γυναίκας, που γινόταν το επόμενο πρωινό. «Άμα εβρίσκουσαν αγνή η γυναίκα, ο γαβρός ήβγαινε οξω το πρωί κι εβάρανε τρεις διστολιές στον αέρα. Τα σεδόνια ήπρεπε να τα 'δει πρώτη η πεθερά, μετά ο πεθερός, ο κονινιάδος. Μετά τα 'παιρνε η μάνα τσι νύφης και τα 'πλυνε. Υπήρχε περίπτωση να χαλάσει ο γάμος άμα δεν ήτανε εδάξει. Οι παλιοί ελέανε ότι ο γαβρός είχε το δικαίωμα να τη γξορίσει, εγώ όμως δε θυμάμαι να συνέβηκε ποτέ κάτι τέτοιο».

Σχετική με τα προαναφερθέντα και άκρως ενδιαφέρουσα μαρτυρία είναι αυτή που κάνει λόγο για τριήμερη απομάκρυνση του συζύγου από το νυφικό κρεβάτι αμέσως μετά το γαμήλιο γλέντι, και αντικατάστασή του από τη μάνα της νύμφης. Η ενέργεια αυτή εντασσόταν στη γενικότερη προσπάθεια προφυλάξεως της νέας οικογένειας από τις επίβουλες δυνάμεις, που στην προκειμένη περίπτωση θα προσπαθούσαν να «αχρηστεύσουν» τον άνδρα την πρώτη νύκτα του γάμου και θα πετύχαιναν το μισητό τους έργο. Με την αποχή αυτή του συζύγου τις ξεγελούσαν και έτσι απέφευγαν τα δυσάρεστα αποτελέσματα της επενεργείας τους. Άλλη μαρτυρία αναφέρει ότι επί τρεις συνεχείς ημέρες ο γαμπρός, για τους ίδιους προφανώς λόγους, δεν εξέρχονταν από την κατοικία του ¹⁷⁰.

δ. τα μετά τον γάμο

Την αυγή της επομένης ημέρας του γάμου συγγενείς και φίλοι μαζεύονταν έξω από την οικία των νεονύμφων, για να τους ξυπνήσουν, τραγουδώντας τους ανάλογα τραγούδια, τα «ξυπνητούρια». Δείγματα τους, τα δύο επόμενα:

Ξύπνα ωραία νύφη μου, και μη βολκοιμάσαι,
γιατί ο ύπνος ο πολύς μαραίνει και χαλά σε

*

Σήκω επάνω κι άφησε του ύπνου τη γλυκάδα
κι από 'ξω το συβεθεριό σου κάνει πατινάδα.

«Το πρωί ετρώανε όρνιθες βραστές στο σπίτι του γαβρού, οι πιο πολλές ήτανε κλεμμένες, κι επίνανε το ζουμί δωνε, για να συνέρθει το στομάχι δωνε, και το βράδυ οι συγγενείς, κουβάροι, οι συβέθεροι είχανε τραπέζι μεταξύ δωνε και συνεχίζανε το γλέδι».

Λίγες ημέρες αργότερα η νύμφη επισκεπτόταν για πρώτη φορά την πεθερά της. Εκείνη, για να στεριώσει ο γάμος και για οικονομική τους ευμάρεια, την έβαζε να πατήσει ένα ρόδι, για να είναι δε «γλυκειά» προς εκείνη και το γιο της (για να τους συμπεριφέρεται με «γλυκό» τρόπο), της προσέφερε γλυκό του κου-

170.—Ελάχιστοι επιβεβαίωσαν αυτές τις μαρτυρίες, πράγμα που σημαίνει ότι ήταν παλαιότερες συνήθειες. Βλ. και Μ. Μερακλή, Ελληνική Λαογραφία 2, σ. 51.

ταλιού από το βάζο ή μέλι. Την έβαζε επίσης να πατήσει σε σίδερο, για να είναι σιδερένια.

«Απάνω στην οκτάβα ¹⁷¹, την άλλη Κυριακή, εκάνανε τον αδίγαμο. Εστρώνανε πάλι συγενικό τραπέζι στα πεθερικά ή στο δικό δωνε, όχι στο σπίτι που εγίνηκενε ο γάμος ¹⁷². Ημαξεούντανε οι κοντάροι, οι φίλοι, χωρίς παππά, κι ηκάνανε γλέδι ¹⁷³.

Γ. ΤΕΛΕΥΤΗ

α. Τα προ της τελευταίας

Κατά τις αντιλήψεις του γλιναδιώτικου λαού ο θάνατος προμηνυόταν τόσο στον μέλλοντα νεκρό, όσο και στους οικείους του. Προμηνύματα και προγνωστικά του επερχομένου θανάτου θεωρούσαν τις ιδιόμορφες, όχι συνήθεις, φωνές μερικών ζώων και πουλλιών, τις εξηγήσεις ονείρων και ορισμένες κινήσεις του ίδιου του μελλοθανάτου. «Άμα γαυλίζει ο σκύλος προς τη δύση, είναι θάνατος σίγουρος. Άμα το νεκροπούλλι κλαίει σα δα μικρά γατιά που γεννιούδανε και νιαούζουνε, κάποιος θα πεθάνει. Το ίδιο συμβαίνει άμα μουγαλίζουνε οι αελάδες και κίουκίουρίζουνε οι όρνιθες σα τζι πετεινοί. Γυρίζουνε προς τη δύση και κράζουνε τρεις φορές.(...) Άμα πάλι 'δεις στον ύπνο σου ότι σκύβεις σε λάκκο και βαίνεις μέσα ο ίδιος, είναι θάνατος δικός σου ή συγγενή σου. Άμα 'δεις ότι εσταμάτηξενε αυτοκίνητο όξω από καένα σπίτι, κάποιος τον σπιτιού θα πεθάνει. Θάνατος είναι κι άμα γάτισε ¹⁷⁴ καένα αεροπλάνο μέσα στη βεράδα σου ή απάνω στη στέγη του σπιτιού, κι άμα βλέπεις συνέχεια ότι είσαι μέσα σε νεκροταφείο ή ότι γυρίζεις γύρω—γύρω τα τείχη δου. Το προαιστανέται και ο ίδιος, σηκώνεται απάνω και γυρεύει να πάρει τα ρούχα δου να φύει».

Όταν ο μελλοθάνατος αντιλαμβανόταν το τέλος της ζωής του να πλησιάζει, καλούσε κοντά του τους οικείους του, κυρίως τα παιδιά του, και τους έδινε τις τελευταίες του συμβουλές και την ευχή του: «Σας αφήνω γεια, κι έχετε την ευχή μου». Συγχρόνως ζητούσε να τον συγχωρέσουν, και αν είχε πικράνει κάποιον συγχωριανό του, έστελνε να τον φωνάξουν, «για να τον δώκει συχώριο» ο ίδιος αυτοπροσώπως. «Αλλά χαρά σε 'κείνο που θα κάμει το σταυρό δου και, πριν έβγει η ψυχή δου, θα 'πει Θεέ μου συγχωρέσέ μου. Χαρά και σε 'κείνα τα παιδιά που θα πάρουνε την ευχή του γονιού δωνε». Η εξομολόγηση συνήθως γινόταν ενώπιον του ιερέως, ο οποίος μετέπειτα κοινωνούσε τον μελλοθάνατο. «Είναι κακό να πεθάνεις ακοινώνητος, γιατί ελέανε ότι βροκολακιάζεις. Ο παππάς βαστά

171.—Μετά παρέλευση οκτώ ημερών

172.—Συγκεντρωτική βιβλιογραφία για το γάμο θα βρει ο ενδιαφερόμενος στον Λουκάτο, Εισαγωγή...σς. 219—220 και 314. Βλ. κυρίως Ν. Γ. Πολίτου, Ο γάμος παρά τοις νεωτέρους Έλλησιν, Λαογρ. Σύμμεικτα Γ', σς. 232—322

173.—Τελειώνοντας το περί γάμου κεφάλαιο θεωρώ σκόπιμο να κάνω δύο παρατηρήσεις: η πρώτη αφορά στον παραδοσιακό γάμο που έγινε προ ολίγων ετών στο χωριό, με τις παραδοσιακές τελετουργικές προδιαγραφές, που «ήτανε ένα θέαμα», όπως μου διηγήθηκε γερόντισσα του χωριού, Γαμπρός ο Γλιναδιώτης Δημ. Καπούνης και νύμφη η εκλεκτή της καρδιάς του Ελένη Τριανταφύλλου. Όσο κι αν η έννοια του φολκλόρ δεν λείπει από τέτοιου είδους δράματα, ήταν κάτι που θύμιζε πολλά στους παλαιότερους. Η άλλη παρατήρηση αφορά στον από το 1982 καθιερωθέντα πολιτικό γάμο. Στο χωριό ουδείς έχει γίνει, και όπως φαίνεται δε πρόκειται να γίνει. Η γοητεία του τελετουργικού μέρους του γάμου, αλλά κυρίως η αντίληψη ότι ο πολιτικός γάμος δεν είναι γάμος ευλογημένος, άρα είναι αμαρτία, αποτρέπουν οποιαδήποτε τέτοια σκέψη

174.—Άμα ονειρευτείς ότι προσηγυθείς...

την Αγία Κοινωνία μαζί με ένα φανάρι. Χωρίς φανάρι η Αγία Κοινωνία δε βγαίνει όσω από την εκκλησιά. Άμα δε βρολάβει να 'ρθει ο παππάς, του δώνανε να πιει αγιασμό τω Φωτώ, που είχανε χρονίως μεσ' το σπίτι ή το αδίεδρο τσι Μεγάλης Πέφτης, που το φυλάανε στα εικονίζματα».

Οι ψυχές όμως δεν εγκατέλειπαν το ανθρώπινο κορμί με την ίδια ευκολία. Άλλοτε οι μελλοθάνατοι «εζήνανε σα βουλλάκια» και άλλοτε «ετιτραγνιούδανε ώρες και μέρες ακόμα». Το «ψυχομαχητό», το «ψυχομάχημα», το «χαροπάλεμα», η επιθανάτια αγωνία, μικρής διάρκειας ή παρατεταμένη, έδωσε αφορμή για ποικίλες δοξασίες, για τις οποίες βλ. σελ. 640.

β. Τα μετά την τελευτατή

Η αναγγελία του θανάτου γινόταν είτε δια των γοερών κραυγών των συγγενών (ιδίως όταν επρόκειτο περί νεαρών ατόμων, και μεταφέρονταν από στόματος εις στόμα σ' ολόκληρο το χωριό), είτε δια του νεκρικού χτυπήματος της καμπάνας. Οι λέξεις και φράσεις που απέδιδαν τη θρηνητική είδηση ήταν «ήρθενε η ώρα δου», «εσώθηκενε το λάδι δου», «ήζβησενε το καθήλι δου», «το 'φαενε το ψωμί δου», «μας σε 'φηκενε χρόνοι/ χρόνια» κ.α.

Οι πρώτες ενέργειες των οικείων μετά την τελευτατή ήταν «να του ανάψουνε ένα καθηλάκι και να βάλουνε δίπλα δου μια καννάτα νερό, για να πλύνει ο Αρχάγγελος το σπαθί δου μέσα στο νερό. Το καθηλάκι το ανάβγανε στο μέρος που επέθανενε ο νεκρός τρεις μέρες συνέχεια, για να βλέπει να βαινοβγαίνει η ψυχή δου. Αφήνανε κι ένα βαραθύρι ανοιχτό. Το νερό μετά από λίγο ήπρεπενε να το χύσουνε, γιατί εσχημάτιζενε αίμα, που είχενε ξεπλύνει ο άγγελος το σπαθί δου μέσα. Το χύνανε σε μια γωνιά, για να μη δο ποδοπατούνε, ήτανε αμαρτία. Άλλοι, αδί για καννάτα νερό εβάνανε ένα ποτήρι νερό και ένα κομμάτι ψωμί δίπλα, όπως το αδίεδρο. Το ποτήρι ήτανε για να 'χει η ψυχή δροσιά και το ψωμί ότι φεύγει χορτασμένος (...) Εθιμιάζανε το νεκρό και γυρίζανε ανάποδα τσι καθρέφτες ή τσι σκεπάζανε με παννιά, για να μη βάρει σύδομα μαζί δου άλλο ο νεκρός. Το μεγαλύτερο παιδί δου εσάλωνενε το δαχτύλι δου και τονε 'κάλυβενε ¹⁷⁵, τον 'κλειενε τα μάτια, γιατί δε γλειούνε, α δε da κλείσεις εσύ, και το λείψανο θα 'ναι φοιχτό. Δεν έχεις ακούσει τη γατάρα που λένε να μη βρεθεί άνθρωπος να σε καλύψει, ευτό είναι. Μετά εσχημάτιζανε το λείψανο. Εδένανε τα ποδάρια για να πάρουνε το ίσιο, τα χέρια και τα σαούνια ¹⁷⁶, για να μην ανοίξουνε και μείνει το στόμα ανοιχτό. Όλα όμως ευτά τα λύνανε άμα τονε κατεβάζανε στο μνήμα, δεν βρέπει να υπάρχει κόβος απάνω δου, γιατί το σώμα δε λειώνει. Πρι τονε σαβανώσουνε, τονε πλύνανε καλά—καλά με ξύδι ή με κρασί στα κρυφά δου μέρος, γιατί πάδα κάτι του σιφάινει σ' τσι τελευταίες του στιμές. Την ώρα που ξεψυχά βορεί να λερωθεί χορρικά ή φιλικά. Τονε πλύνουνε με ξύδι, γιατί ήπιενε κι ο Χριστός και πικράθηκενε την ώρα που ξεψύχανε. Το σαβάνωμα το 'κανενε πιότερο μια ξένη γυναίκα. Κανονικά πρέπει να πάει ο νεκρός οπωσδήποτε με το σά-

175.—Το αρχαιοελλ. καλύπτω. Βλ. τη μελέτη του Ν. Γ. Πολίτου, Η κάλυψις των εκφερομένων νεκρών, Λαογρ. Σύμμεικτα Α', ό.π., σσ. 111—113

176.—Τα σαγόνια του.

βανο ¹⁷⁷. Το σάβανο ήτανε από άσπρο παννί κάδοτο, τρεις πήχες. Το λέει και το τραιουνδάκι:

άμα βεθάνω τι θε' να 'χω για να πάρω μαζί μου
μόνο τρεις πήχες σάβανο να δύσω το κορμί μου.

Το σαβάνωμα το κάνανε ως εξής, εγώ ξέρω ¹⁷⁸, γιατί εσαβάνωσα πολλοί. Εδιπλώνανε το παννί στη μέση και στο μέσο τσι τσάκισης ανοίανε μια σκιζιμή με το ψαλίδι, για να περάσει η κεφαλή. Στο βροστινό μέρος, που θα σκέπαζε το στήθος και τη γοιλιά, μέχρι τα γόνατα, είχενε πέδε τρύπες. Από το δεξιό μέρος εβγάνανε μια λωρίδα, μια γορδέλλα, που τη βερνούσανε σε τρεις τρύπες αριστερά και δυο δεξιά, το ίδιο και από το αριστερό δον μέρος. Πολλοί το ράβανε χρονία πρι και το 'χανε φυλαμένο μεσ' τη γασσέλα. Μετά τονε δύνανε με ρούχα αφόρετα, που τα 'χει πάδα έτοιμα. Καλό είναι να φορεί όλο βαθακερά, ακόμα κι οι λάρτσες, για να λειώνουνε εύκολα. Παπούτσια άλλοι εβάνανε, άλλοι όχι, και μάλιστα χωρίς βρόκες, γιατί παπούτσια με βρόκες είναι για τη γίνηση, όχι για την ανάπαψη. Την ημέρα τσι Κυριακής δε βάνεις βρόκες για να πας στην εκκλησιά, γιατί είναι μέρα ανάπαψης. Άμα ήτανε νεόνυμφη τσι φορούσανε τα νυφικά τζη. Τον φρεσκοπαδρεμένον τον φορούσανε τα στέφανα του γάμου, και η στεφανοθήκη ήπρεπε να πάει στο νεκροταφείο ¹⁷⁹. Των ανύπαδρω τωνε βάνανε νυφιάτικο στέφανι, που το 'φερνε συνήθως ο νοννός τωνε. Την ώρα που τονε δύνεις μετά πας και πλύνεσαι, και όπως έχεις τα χέρια σου βρεμένα, πας και τονε βρέχεις από πάνω, και τον κάνεις σταυρό, και τονε βρέχεις, και τον λες να 'χεις δροσιά. Γι' αυτό και την άλλη μέρα πλύνουνε όλα δον τα ρούχα, για να δροσίζεται εκεί που θα πάει. Μόλις τονε δύνανε τον διαβάζανε το Πιστεύω τρεις φορές, επλύνανε τα χέρια δωνε με κρασί και τον αφήνανε στο κρεβάτι μέχρι να ετοιμαστεί η κάσια. Τη γάσια τη στολίζανε άμα ήτανε νέοι με τριαδάφυλλα, γαρυφαλιές, γιασεμιά και βασιλικά, άμα ήτανε γέροι με σκέττες πρασινάδες, σκεδό καθόλου χρώματα. Καμμιά φορά, κακοπεραζιμένη γυναίκα επαρακάλιε, πρι βεθάνει, να μη τζι βάλουνε λουλούδια, αλλά πικριές φυλλάδες. Ευτή ήτανε η φυλλαδοστολιζμένη (...) Τη βαλιά εποχή εκατεβαίνανε όλοι με μια γάσια, που την έχενε η εκκλησιά, γι' αυτό τσι νεκροί τσ' ακουνούσανε χάμω μεσ' το μνήμα. Δεν εβάνανε τίποτα από κάτω, όπως ήτανε με το σεδόνι και από πάνω οι πλάκες και χτίσιμο (...) Ο νεκρός μεσ' τη γάσια είναι στραμμένος ανατολικά, η κεφαλή δον είναι στην ανατολή του σπιτιού, ξεσκέπαστη, τονε σκεπάζουνε με τη δύση του ήλιου. Το μαξελάρι δον είναι γεμάτο με άχερα, για να λειώσουνε κι ευτά μάνι—μάνι. Στα χέρια δον τον βάνουνε μια εικόνα, και στο βροσ κεφάλι και τα ποδάρια δον ανάβει ένα γερί. Παλιά, το 'χω κι εγώ ακούσει από τσι παλαιοί, ότι είχανε το συνήθειο να βάνουνε ένα νόμιζμα στη τζέπη του νεκρού, για να πλευρώσει, λέει, το Χάρο, που θα τονε περάσει στον άλλο γόζμο. Το λέανε θαρρώ τάλαδο, δε θυμάμαι καλά πώς το λέανε ¹⁸⁰.

177.—Λατιν. *sabanum*, *savanum*. Έχει αναλογία προς το φάρος των Αρχαίων

178.—Ληφγείται ο Γιάννης Δημητροκάλλης—Αμμοιάρης

179.—Σημείο της φυσικής διαλύσεως του γάμου

180.—Εθίμο αρχαιότατο, το περσικά των Ελλήνων του Πόντου. Για το θέμα, βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Τα κατά την τελευταία, Λαογρ. Σύμμεικτα Γ', σ. 330 κ.ε. Ίσως να το ονόμαζαν «ναύλο» και στο χωριό, γιατί έτσι το συναντά σε περιηγητικό κείμενο του 1880 περίπου, στην Κομμακή της Νάξου (Theod. Bent, *Cyclades or life among the insular Greeks*, London 1885, σελ. 363).

(...) Του λέανε και μοιρολόγια ¹⁸¹, συγγενείς και ξένες γυναίκες που ξέρανε να συλλάβουν μοιρολόι. Μοιρολογίστρες ήτανε πολλές, εγώ θυμάμαι τη Μαργαρίτα του Καλόερου. Άμα είχανε συγγενείς που ξέρανε να μοιρολοούνε, δεν ήρχοντανε

(Φωτ. 20)

οι ξένες γυναίκες, εκτός αν εθέλανε μοναχές τωνε να πάνε. Τα μοιρολόγια τα ξέρανε από παλιά, άλλα τα φτιάχνανε εκείνη τη στιγμή. Τα λέανε όρθιες απάνω από τη γάσια και εσυθρηγιούσανε ¹⁸² (...) Όλη τη νύχτα το νεκρό τονε ξενυχτούνε, για να μη βάνε οι δαιμόνοι να τονε πάρουνε ή να τονε ταράξουνε. Από το ηλιοβασίλεμα κιόλας τον έχοννε σκεπαζμένο. Τη νύχτα σταματούνε οι θρήνοι, μόνο τονε θυματιίζουνε, και του 'χουνε το καθήλι αναφτό. Άμα ο νεκρός είναι γέρος, λένε και καλαβούρια, κάνουνε κι αστεία, κουτσοβολεύουνε κιόλας για να περάσει η ώρα. Άμα είναι νέος, πού να κάμουνε τέτοια πράγματα».

γ. Δεισιδαιμονίες και δοξασίες κατά την πρόθεση και το
«σήκωμα» του νεκρού

—«Για να μη βρικολακιάσει του βάνουνε τη πεδάρφα, από κερί. Κάνουνε ένα σταυρό και τονε βάνουνε στο στόμα του. Άμα βελάνει και τονε θάψουνε χωρίς πεδάρφα, πάει ο Σατανάς στο μνήμα του μέσα και τονε πορπατεί τη νύχτα μεσ' το σπίτι του και παδού. Η πεδάρφα είναι τα πέδε άρφα, του Θεού το όνομα».

—«Για να μη βάρει τη δύχη του, για να μη φύει το γούρι, επιάνανε μια γλω-

181.—Βλ. παρακάτω, σσ. 606—607 και Δ. Β. Οικονομίδου, Ο θρήνος του νεκρού εν Ελλάδι, Επετ. Λαογρ. Αρχείου, τ. 18—19 (1965—66), σσ. 11—40

182.—«Συθρηγιέμαι» το ρήμα, «σύθρηνο» ο θρήνος (αρχ. σύνθρηνος).

στή, του παίρνανε το μέτρος του και τη δριπώνανε μεσ' τσι τράβες του σπιτιού ή τη βερνούσανε απάνω από τη βόρτα»

—«Μόλις ήθελα να 'βγει από το σπίτι, επιάνανε ένα κουμάρι γάστρινο, το πετούσανε χάμω κι ήσπανε ¹⁸³. όξω από το σπίτι, για να μη γυρεύγει να πάρει άλλο μαζί του. Οδο το σπούσανε ελέανε: πάρ' το κι ευτό μαζί σου, ευτό έχω, ευτό σου δώνω. Εδώνανε και του παππά κεριά, λιβάνι, καρβουνάκια και του 'λεες: Παρ' τα, μόνο ευτά έχω να σου δώκω»

—«Άμα πάλι επέθαίνε καένα μικρό κοπελλάκι, εστέκουσαν η μάννα του αβροστά στη βόρτα και του 'δωνε τον παππά ένα γερί και του 'λενε: πάρε, παππά, το κεράκι μου, πάρε και το παιδάκι μου, και μη μου πάρεις άλλο»

—«Όποιο παιδί ήτανε άρρωστο από επιληψία το πααίνανε οι γονείς του στο σπίτι του νεκρού, εβγάνανε όξω όλο το γόζμο και το περνούσανε κάτω από το φέρετρό του τρεις φορές για να γίνει καλά».

δ. η εκφορά του νεκρού

Η χαρακτηριστική φράση για την εκφορά του νεκρού ήταν «ησηκώθηκε η

(Φωτ. 21)

κηδεία». Τέσσερις φίλοι, συγγενείς, ή συνομίληκοι ανελάμβαναν να σηκώσουν το φέρετρο. Στη νεκρώσιμο πομπή που σχηματιζόταν προπορεύονταν τα «σταυροφάναρα», και ακολουθούσαν ο ιερέας ¹⁸⁴, το φέρετρο, οι συγγενείς του νεκρού και το πλήθος που το συνόδευε στην τελευταία του κατοικία, ενώ οι καμπάνες του «Χριστού» χτυπούσαν πένθιμα (φωτ. 20).

Η διαδρομή

183.—Για το (βυζαντινό) έθιμο της θραύσεως των αγγείων και την ερμηνεία του, βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Τα κατά την τελευταίαν....., ό.π., σ. 333, και Στ. Κυριακίδου, Τα σύμβολα..., ό.π., σ. 530

184.—Παλαιότερον, αλλά κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες, προσκαλούνται και ιερείς από τα γύρω χωριά (Γαλανάδο, Αγερασνί, Τριποδες), κυρίως όταν ο νεκρός είναι νέος, και φυσικά ο θάνατός του έχει συγκλονίσει την κοινωνία των γύρω χωριών (και όχι μόνον αυτών) ή η οικογένειά του είχε την οικονομική δυνατότητα να τους καλέσει, ενέργεια που ενέχει κάποια μορφή υπολανθάνουσας έπασης. Η παρουσία των πολλών ιερέων δίδει πάντοτε μεγαλύτερη επισημότητα στην κηδεία και σχολιάζεται αναλόγως.

που ακολουθούσαν περνούσε από τον Βρεττού τα σπίτια, του Μικρουλιού, του Γλινού το «καινάρι», το Λουλούδο, τον Τζίτζαμο, και έφθαναν στο «Χριστό». Καθ' όλη τη διαδρομή το φέρετρο ήταν σκεπασμένο, οι δε θύρες των κατοικιών ήταν κλειστές, γιατί «εφοβούσανε μην έβει μέσα το πνέμα του και πάρει και κάενα δικό του ο Χάρος». Οι παρακολουθούντες στην άκρη του δρόμου την κηδεία έπρεπε να στέκονται προσοχή, μέχρι να περάσει η πομπή. Αν κατά την πορεία «κάποιος εφταρνίζουσανε, τον σκίζανε λιγάκι το πουκάμισό του, για να μη βάθει κακό. Αμα πάλι κάποιος εγύριζε απίσω τη γεφαλή του, ελέανε, λέει, ότι θα πέθανενε».

Η «κάσια» του νεκρού, όταν ήταν νέος ήταν ντυμένη με άσπρο παννί, και τη σήκωναν ψηλά καθ' όλη τη διαδρομή. Του μεσήλικα ήταν καφέ και του γέροντα μαύρη.

Σήμερα νέα ήθη (σχετικά με την εκφορά του νεκρού) έχουν αρχίσει να κάνουν αισθητή την παρουσία τους. Ο νεκρός πλέον μεταφέρεται στο «Χριστό».....οχούμενος επί ανοικτών μικρών φορτηγών (αντί των πολυτελών νεκροφόρων των συγχρόνων αστικών προτύπων) ακολουθώντας άλλη διαδρομή: από τον Άγιο Νικόδημο (μέσω της παλαιάς κατωφερούς στενωπού, που προσφάτως στρώθηκε με τσιμέντο) στην εκκλησία (φωτ. 21). Η παλαιά διαδρομή εγκαταλείφθηκε οριστικώς, ο δε πετρώκτιστος δρόμος που από αιώνες πριν πατούσαν οι πρόγονοί τους, κατασκάφθηκε και επιχωματώθηκε, για να ανοιχθεί και άλλη είσοδος του χωριού.

Στην εκκλησία, για την νεκρώσιμη ακολουθία, γινόταν «κεροδοσιά», έδιναν δηλαδή στους παρευρισκομένους κεριά να τα κρατούν αναμμένα, και το αντίτιμό τους κατέβαλαν οι συγγενείς στο «παγάρι» της. Τέλος, κατά την τραγική ώρα του τελευταίου ασπασμού, οι γέροντες συνήθιζαν να λένε τα εξής: «περίμένε με, και καλά ¹⁸⁵, όπου να 'ναι θα 'ρθω κι εγώ».

ε. ενταφιασμός

Σ' αυτόν έπρεπε να παρευρεθούν όλοι οι συγγενείς, αν φυσικά το επέτρεπε η αβάστακτη οδύνη από την απώλεια του προσφιλού τους προσώπου. Προσπαθούσαν να μείνουν πιστοί στο πνεύμα της θυμοσοφικής σκέψης «ο άνθρωπος στη ζωή του έχει τρεις φίλοι: ο ένας είναι τα καλά πο' χει κάμει, ο άλλος είναι η περιουσία του, και ο άλλος η οικογένειά του. Τα χωράφια και τα έχει του δε βορύνε πια τίποτα να του κάμουνε, η οικογένειά του θα τονε πάει μέχρι το τάφο. Μόνον τα καλά πο' χει κάμει θα τονε 'λουνθούνε ¹⁸⁶ για πάδα».

Μετά το πέρας την νεκρώσιμης ακολουθίας ακολουθούσε ο ενταφιασμός. Όπως προαναφέρθη, παλαιότερον όταν εγίνετο χρήση κοινού φερέτρου, ο νεκρός ετοποθετείτο εντός του κτιστού μνήματος μόνο με το σεντόνι, και μ' αυτό γινόταν το κατέβασμά του στην τελευταία του κατοικία, ενώ σήμερα η κάσια εναποτίθεται με σχοινιά. Προηγουμένως έλυναν τα χέρια και τα πόδια του νεκρού και απαιρητήτως τοποθετούσαν στο στόμα του την πεντάλφα, για να αποφευχθεί το «βρικόλακαζιά» του, ουσιαστικά δηλαδή για να εξαλειφθεί ο δικός τους φόβος από μελλοντική επανεμφάνισή του με τη φρικαλέα μορφή του βρικόλακα. Κατά το τελευταίο «Θεός 'σχωρέσ' του», πριν καλυφθεί με το σκέπασμα της κάσιας, έρριχναν λίγο χώμα, αφού κατά την ευαγγελική ρήση «χους ει και εις χουν απελεύ-

185.—Και καλά: συνήθης φράση, επεξηγηματική των προηγουμένων

186.—Θα τον ακολουθούν.

σει». Σε μερικές περιπτώσεις έθαιπταν μαζί με τον νεκρό διάφορα αντικείμενα, είτε προσωπικά, είτε αντικείμενα που χαρακτήριζαν το επάγγελμα και τις καθημερινές τους συνήθειες, όπως, π.χ. μία γυάλινη φιάλη γεμάτη κρασί για τον δεινό κρασοπινό, ένα μυστρί για τον τεχνίτη, ένα Ευαγγέλιο για τον ιερέα κ.τ.λ. ή, γενικώς, ένα σταμνάκι νερό, «για να 'χει δροσιά η ψυχή δδωνε». Η συνήθεια αυτή, αρχαιότητα, που μας παραπέμπει στα «κτερίσματα» των προγόνων μας, υποδηλώ-

(Φωτ. 22)

νει τη βαθιά ριζωμένη πίστη τους στη «μετά θάνατον ζωήν», κατά την οποία οι νεκροί συνεχίζουν να ζουν, να εργάζονται, να διασκεδάζουν, όπως και στην προσωρινή επίγεια.

Ακραία, αλλά και ελάχιστες φορές παρουσιασθείσα, έκφραση της αφοβίας μερικών «ορθολογιστών» έναντι του δεισιδαιμονικού φόβου των περισσοτέρων για το βρικόλακισμα των νεκρών, αποτελούσε η τυμβωρυχία. Για το λόγο αυτό οι συγγενείς έσχιζαν τα ρούχα των νεκρών τους και απογύμνωναν μέρη του σώματός τους από κοσμήματα και πολύτιμα αντικείμενα, για να μη γίνουν στόχος επιδόξων τυμβωρύχων. Το αποτρόπαιο αυτό φαινόμενο σχετίζεται οπωσδήποτε με το χαμηλό οικονομικό επίπεδο της όλης γλιναδιώτικης κοινωνίας, και κυρίως των δραστήων τέτοιου είδους ενεργειών.

(Οι τάφοι του νεκροταφείου, τα «μνήματα», ήταν παλαιότερον όλα κτιστά, και «απάνω στο λειψανο δεν ήπεφτενε ούτε ένα πετραδάκι». Σήμερα, στα περισσότερα, έχουν γκρεμισθεί τα γύρω τους τοιχώματα. Το γεγονός αυτό, συνεπικουρούμενο με την απαράδεκτη γενικώς κατάσταση που επικρατεί στο νεκροταφείο, πρέπει να προβληματίσει την κοινοτική αρχή ή κάποιο άλλο φορέα) ¹⁸⁷.

187.—Γεγονός είναι επίσης ότι σήμερα στο κοινό με το Γαλανάδο νεκροταφείο του χωριού υπάρχουν αρκετοί τάφοι (νέων, μεσήλικων και γερόντων) που εξωτερικώς είναι μαρμαρίνοι και πολυτελείς, εν αντιθέσει με τους Γαλαναδιώτες που δεν έχουν παρά ελαχίστους τέτοιου είδους, και αρχοούνται στον απλό ξύλινο σταυρό. Να είναι και αυτό ένα ακόμη δείγμα της εγωιστικής συμπεριφοράς του Γλιναδιώτη; Ίσως. Τα μνήματα αυτά οι συγγενείς μπορούν να τα διατηρήσουν μέχρι και τρία έτη, πληρώνοντας κάποιο ποσό στην Εκκλησία, και τα καταστρέφουν με την ανακομιδή των λειψάνων του νεκρού. Εξαιρεση αποτελούν το μνημείο του παππα—Μανόλη Ορφανού και δύο ή τρία κάποιων παιδιών του χωριού που έχασαν πάνω στη νιότη τους το πολυτιμότερο αγαθό. Είναι ένα δείγμα κοινωνικής ευαισθησίας όλων των Εκκλησιαστικών και Κοινοτικών Συμβουλίων των τελευταίων ετών.

Μετά την ταφή ακολουθούσε το καθιερωμένο «σχώριο», έξω από τον περιβάλλο της εκκλησίας και ολίγα μέτρα από το παρακείμενο νεκροταφείο. Οι συγγενείς του νεκρού είχαν φέρει ψωμιά, τυρί, ελιές, κρασί και τα άφηναν να τα γευθούν όσοι επιθυμούσαν (φωτ. 22). Τα ψωμιά έπρεπε να ήταν μονού αριθμού (π.χ. 9, όχι 10), και για ευνόητους λόγους απαγορευόταν η προσφορά κρεάτων. Όμως τις περισσότερες φορές το «σχώριο» εξελισσόταν σε τρικούβερτο γλέντι, στο τέλος του πια, αφού συνομίληκοι, στενοί φίλοι του νεκρού και συγκεκριμένες παρέες συνέχιζαν μέχρι αργά την οινοποσία και γίνονταν «ζβάρια» στο μεθύσι¹⁸⁸ με τραγούδια και χαρές. Τα παραπάνω δεν συνέβαιναν φυσικά, όταν επρόκειτο περί κηδείας νέου ανθρώπου, αλλά καταδειχνουν με εναργή τρόπο, όπως και προφορικά αφηγήθηκαν, ότι η ζωή συνεχίζεται «για φευγάτοι και ζωδανοί», και μάλιστα ότι χαιρόνται που κάποιος δικός τους άνθρωπος αρχίζει την καινούργια του ζωή, κοινή μοίρα όλων μας, μακριά από βάσανα και στενοχώριες. Αν μάλιστα ο νεκρός υπήρξε καθ' όλη τη ζωή του άνθρωπος του «ποτηριού» και των διασκέδασεων, οι εκδηλώσεις ήταν πιο αυθόρμητες, η δε φράση «θα σε πάμενε με τα βιολιά, άμα βεθάνεις», που έλεγαν γενικώς σε γλεντζέδες συγχωριανούς τους, έβρισκε εκεί την πραγμάτωσή της¹⁸⁹.

Όσοι δεν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στο φαγοποτικό συγχώριο αρκούνταν να πάρουν τη «μοιρασιά», μία μικρή φέττα ψωμί, που σήμερα έχει αντικατασταθεί με ειδικώς προς τούτο παρασκευασμένα ψωμάκια, εκφράζοντας τη γνωστή ευχή «Θεός συχωρέσ' του».

στ. προλήψεις και δεισιδαιμονίες κατά την κηδεία
και μετά απ' αυτήν

—«Μετά την κηδεία δεν πας αμέσως στο σπίτι σου, γιατί σε 'κλονθά ο Χάρος και θα 'βει μέσα»

—«Άμα το ένα μάτι του νεκρού γρυλλώνει¹⁹⁰, θα πάρει σύδομα κι άλλο κοδά δου»

—«Επί τρεις μέρες το σπίτι δου πρέπει να μείνει ασκούπιστο, για να μη σαρωθεί κι άλλος και γιατί διώχνεις τη βψυχή του νεκρού. Επί σαράδα μερόνυχτα η ψυχή δου τριγυρνά από 'δω κι από 'κει, και στο σαράδα μερόνυχτο πάει απάνω στο μνήμα, αποχαιρετά και φεύγει. Λένε μάλιστα ότι το στοιχειό δου πάει απάνω στο μνήμα και τραβά μια σκληριά, μια δυνατή φωνή, και σκα».

ζ. «συχώριο» στην οικία του νεκρού («παρηγοριά»)

Μετά την κηδεία δεν παρετίθετο γεύμα στην οικία του νεκρού όπως σε πολλά της Ελλάδας μέρη συνέβαινε, αλλά μόνο καφές, ο καλούμενος «τσι παρηγοριάς». Σήμερα το έθιμο αυτό συνεχίζεται, αλλά στα καφενεία του χωριού πλέον, τα οποία εξουσιοδοτούνται από τους συγγενείς του νεκρού να προσφέρουν δωρεάν καφέ σε όσους από τους θαμώνες τους επιθυμούν, και καταβάλλουν αργότερον το αντίτιμο της αξίας τους στους «μαγαζάτορες».

188.—Χαρακτηριστική έκφραση για τους υπερβολικά μεθυσμένους, που δεν έχουν καμμία επαφή με την πραγματικότητα

189.—Βλ. την ερμηνεία του Στ. Κυριακίδη, Τα σύμβολα..., ό.π., σ. 530

190.—Αρχαιοελλ. γρυλλώνω=γουρλώνω (τα μάτια).

η. μνημόσυνα

Τα μνημόσυνα γίνονται την τρίτη, ενάτη και τεσσαρακοστή ημέρα από του θανάτου («τρίμερα», «νιάμερα», «σαραδάμερα» αντιστοίχως), στους τρεις, έξι και εννέα μήνες («τρίμηνα», «εξάμηνα», «εννιάμηνα») και με την συμπλήρωση του πρώτου και τρίτου χρόνου («τα χρόνια», «τα τριπλόχρονα»). Τις ημέρες αυτές, ημέρες μνήμης του νεκρού, οι συγγενείς φτιάχνουν κόλλυβα, που τα μοιράζουν στον κόσμο «για να φάει κάποιος που βορεί να του 'χενε κάμει κακό και να 'πει ένα συχώριο, και για να πάρει κι η ψυχή ένα κουκκί στάρι και να 'φχαριστηθεί που τη σκεφτήκανε οι δικοί τ'η». Έβραζαν σ' ένα καζάνι σιτάρι («στάρι»), το στράγγιζαν, και από βραδύς έφερναν ένα μικρό πιάτο να το «μνημονέψει» ο ιερέας στην εκκλησία. Στα «τρίμερα» έφτιαχναν «πετροκόλλιβα», τα οποία μνημονεύμένα σκόρπιζαν επάνω στον τάφο του νεκρού, «για να φάνε και τα πτεινά του ουρανού και να 'χωρνούνε κι εκείνα». Τα κόλλυβα των μεγάλων ασημένιων δίσκων περιείχαν βρασμένο σιτάρι, ζάχαρη, σταφίδες, σουσάμι, κανέλλα, σπυριά ροδιού και κουφέττα. Τους δίσκους αυτούς τους στόλιζαν γύρω—γύρω με άσπρες ή κόκκινες ταινίες όταν επρόκειτο για νέους, και με μαύρες όταν επρόκειτο για γέροντες, γράφοντας μάλιστα με κουφέττα τα αρχικά του ονόματος του νεκρού¹⁹¹. Έφτιαχναν κάθε φορά δύο τέτοιους δίσκους. Τα κόλλυβα του ενός, «αμνημόνευτα», τα μοίραζαν στο χωριό πόρτα—πόρτα, προσφέροντας μία κουταλιά στον καθένα και εισπράττοντας το «Θεός 'σχωρέσ' του», τον δε άλλον μνημονεύματα από τον ιερέα, μοιράζονταν στο εκκλησίασμα.

Το πένθος για την απώλεια προσφιλούς προσώπου διαρκούσε αναλόγως του βαθμού συγγενείας, της ειδικής ή όχι σχέσης στοργής και φιλίας που συνδέε τους πενθούντες με τον εκλιπόντα, και της ηλικίας του νεκρού. (Για την πένθιμη ενδυμασία γράφουμε στο περί Ενδυμασίας κεφάλαιο, σσ. 112—113. Εδώ παρουσιάζουμε το πένθιμο σκηνικό της κατοικίας και την εν γένει συμπεριφορά τους). Πόρτες, λοιπόν, παράθυρα, στρωσίδια, μπασούλα, κουρτίνες, βάφονταν στο χρώμα του θανάτου. Η αποχή τους από τις ομαδικές εκδηλώσεις, τις γιορτές και τα συνακόλουθα έθιμά τους ήταν δεδομένη, ο δε κοινωνικός έλεγχος προς τους παραβάτες των ηθικών αυτών κανόνων αυστηρότατος. Ακόμη κι από τον τακτικό τους εκκλησιασμό απείχαν ή προσερχόμενοι παρακολουθούσαν την λειτουργία από τα απόμερα καθίσματα.

θ. η ανακομιδή των λειψάνων

Η ανακομιδή των λειψάνων γινόταν με την συμπλήρωση τριών ετών από του θανάτου. Τα οστά, αφού προηγουμένως τα έπλεναν καλά με ξύδι, τα εναπόθεταν μέσα στο «κοιμητήρι», δίπλα ακριβώς από το νεκροταφείο, είτε σκόρπια, είτε μέσα σ' ένα άσπρο καθαρό σακκούλι. Σήμερα μερικοί τα τοποθετούν σε μικρά ξύλινα ορθογώνια «κασσελάκια» και τα στοιβάζουν στο νέο «κοιμητήρι», δίπλα στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γράφοντας επάνω το ονοματεπώνυμο του νεκρού¹⁹². Σχετικές με την ανακομιδή είναι οι παρακάτω προλήψεις και δεισιδαιμονίες:

191.—Βλ. Γ. Σουλιώτη, Τα κόλλυβα, Αθήνα, 1986

192.—Καταβάλλουν μάλιστα και κάποιο χρηματικό ποσό για τη φύλαξη τους, το «χρονατίκο», που όμως «δεν είναι ξεκομμένο», δίδει δηλ. ο καθεύς ό,τι επιθυμεί.

—«Το κοιμητήρι πρέπει να 'ναι σκεπαστό, για να μη βλέπει τα κόκκαλα ο ήλιος και τ' αστέρια»

—«Τα κόκκαλα του καλού ανθρώπου εμυρίζανε κι ήτανε άσπρα, του αμαρτωλού ήτανε μαύρα, σα δη βψυχή δου»

—«Όπως ο νεκρός εσκεπάζουντανε στο σπίτι με το ηλιοβασίλεμα, έτσι και τα οστά τώρα τα σηκώναμενε πρι το ηλιοβασίλεμα, κι άμα δε βρολάβεις, ρίχνεις απάνω δωνε λίγο χώμα και ξαναπάς το πρωί»

—«Εβρεθήκανε και μερικοί άλειωτοι. Ευτοί πρέπει να πήρανε ψεύτικο όρκο και δεν ελειώσανε, γι' αυτό πάει ο Δεσπότης και τσι διαβάζει για να διαλυθούνε»¹⁹³.

193.—Για συγκεντρωτική επι του θέματος της τελευταίας βιβλιογραφία, βλ. Δ. Λουκάτου, Εισαγωγή..., ό.π., σσ. 224—5.

V. ΦΥΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ

1. ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

α. άνεμοι

Οι κυριότεροι άνεμοι, όπως τους ονομάτιζαν με δημώδεις ονομασίες, ήταν:

α. ο Βοριάς¹, με τις επί μέρους παραλλαγές του, όπως «σύβροχος Βοριάς» (όταν έβρεχε ταυτόχρονα), «Γραίγος»² — *Λεβάδες Βοριάς*» (Βοριάς αποκλίνων προς Β.Α., που «κατέβαζε» συνήθως ποταμό)³, και η «*Τραμουδάνα*»⁴ Βοριάς» (ο κανονικός Βοριάς)

β. ο Νοτιάς ή «Όστρια»⁵

γ. ο «*Λεβάδες*»⁶ (ο Ανατολικός)

δ. ο «*Πουνέδες*»⁷ (Δυτικός) ή «*τονε 'χει μέσα στο Δρυό*» (θαλάσσια περιοχή δυτικά της Νάξου)

ε. ο «*Σορόκκος*»⁸ (Ν. Ανατολικός)

στ. ο «*Μαϊστρος*»⁹ (ο Β. Δυτικός)

ζ. ο «*Γαρμπής*»¹⁰ (Ν. Δυτικός) και «*Νοτογάρβι*»

η. ο «*βάτης*»¹¹ (νότιος καιρός) ή «*Νοτιά χαμηλωμένη*»

θ. ο Βορειοανατολικός ή «*τονε 'χει στο Μάστορα*»¹², από τους αγριότερους ανέμους.

Φράσεις σχετικές με δυνατούς ανέμους, συνοδευμένους μάλιστα με βροχή ή με χαλάζι, ήταν «*ανεμόβροχο*», «*γίνεται χαλασμός Κυρίου*», «*παίρνει σπίτι*», «*η σφέλεια του κόσμου*» κ.α.

Οι λαϊκές αντιλήψεις περί ανέμων τους θέλουν να παλεύουν μεταξύ τους ποιος θα επικρατήσει (όταν παρατηρείται αλλοπρόσαλλος καιρός), πίστευαν δε ότι «όποιος καιρός βαφτιστεί τω Φωτώ το βράδυ, εντός θα συζηρηθεί όλο το χρόνο».

Ένας από τους τρόπους εντοπισμού της διευσθύνσεώς τους ήταν ο παρακάτω: «*εσαλιώνανε το δαχτύλι δώνε, το βάνανε αφηλά και ήβλεπε τον αέρα, από πού ήθελα να σου φυσήξει ο αέρας το δαχτύλι σου που ήτανε βρεμένο, κι εκαταλάβαινες αν είναι Βοριάς ή Νοτιάς*».

1.—Τον αποκαλούσαν και «αρσενικό» καιρό, επειδή ήταν καλός καιρός, καρποφόρος, δροσερός, αναζωογονητικός, εν αντιθέσει προς το Νοτιά, τον οποίο ονόμαζαν «θηλικό», γιατί ήταν ζεστός, λίβας, καταστροφικός, διόλου ωφέλιμος στην παραγωγή και «αρρωστιάριος», «αρρωστόκαιρος». Επίσης να υπενθυμίσουμε ότι κατά την αντίληψή τους τα αρσενικά παιδιά συλλαμβάνονταν όταν φυσούσε Βοριάς, και τα θηλικά όταν φυσούσε Νοτιάς. Η κοινωνική θέση του άνδρα και της γυναίκας αποτυπωμένη και στις ονομασίες των ανέμων...

2.—Μεσαιων. γραίγος < ενετ. grego < ιταλ. (vento) greco (άνεμος δηλ. που πνέει από την Ελλάδα)

3.—Συνοδευόταν δηλ. με βροχή, και σχηματιζόταν ο Περίτης

4.—Ισπανικό tra-montana (αέρας που πνέει από τα βουνά)

5.—Ιταλ. ostro

6.—7—8.—Ιταλ. levante, ponente και scirocco αντιστ.

9.—Ενετ. maestro

10.—Ισπανικό garbin < αραβικό garbi = δυτικός

11.—Αρχαιοελ. εμφάτης < εμφαίω

12.—Πιθανώς από τονωνιμο περιοχής της Β.Α. του χωριού ορεινής Νάξου. Για τους ανέμους γενικώς βλ. Ν.Γ.Πολίτου, Μετεωρολογικοί μύθοι, Λαογρ. Σύμμεικτα Γ., ό. π., σ. 41 κ.ε.

β. βροχή

Στην γλιναδιώτικη δοξασία για την δημιουργία της βροχής μας παραπέμπει η παρακάτω αφήγηση : «Η βροχή είναι, λέει, μεσ' τα σύννεφα. Ανοίουν οι τρύπες του ουρανού, και πέφτει στη γης. Αμα γάνει γερή βροχή λέμενε ότι το ρίχνει με το τουλούμι ή με το λαύτι, άμα σιγανεύγει η βροχή, λέμενε ότι σε λίγο θα βιδιάξει. ¹³ Οι παλαιοί ελέανε ότι μόλις εσυννέφιαζε για να βρέξει, μεσ' το Δρυό επέφτανε κάτω σα σφουνάδες, ¹⁴ σα ρουφήχτρες, κι ετραβούσανε το νερό τσι θάλασσας, κι ελέανε ότι μέσα με το νερό εντό βορεί να τραβήξουνε και μερικά ψαράκια και κοκκωβιοί και χελάκια, που επέφτανε, λέει, μετά από τα σύννεφα. Τη σιγανή βροχή τη λέαμενε πίτσι - πίτσι, τη δυνατή αψειά. ¹⁵ Κι άμα ήκανε το νερό χάμω φούσκα, ω! λέει, σήμερα θα 'χομενε ποταμό, θα κατεβάσει ποταμό».

γ. η «Αγιαζώνη» ή το «Κεραζώνι»

Ήταν οι δημώδεις ονομασίες της Ίριδος, που προήλθαν από την δοξασία ότι επρόκειτο περί της ζώνης της υπερτάτης Αγίας, της «Μεγάλης Κεράς», της Παναγίας, εξ αιτίας του φάσματος των χρωμάτων που ομοιάζουν με ζώνη. ¹⁶ Την μετά την βροχή εμφάνισή της συνέδεαν με την περί κατακλυσμού διήγηση της Π. Διαθήκης. «Είναι το σημείο που είπε ο Θεός ότι, εν όσω υπάρχει ουράνιο τόξο, δε θα χαλάσω το γόζμο με κατακλυσμό». Για τον άνθρωπο του χωριού ήταν επίσης σημάδι ότι την ίδια ημέρα, μετά την εμφάνισή της, δεν πρόκειται να βρέξει ξανά, γι' αυτό και έκαναν το σταυρό τους, ευχαριστώντας το Θεό. Είθε να μπορούσαν και σήμερα να κάνουν το ίδιο! Ω tempora!

δ. αστραπή, βροντή, κεραυνός

Τα τρία αυτά μετεωρολογικά φαινόμενα, μαζί και με τη βροχή, τα αλληλοσυνέδεαν με το εξής δίστιχο:

*Α δεν αστράφει, δε βροδά, κι α δε βροδά, δε βρέχει,
κι α δε μαυρίσει ο ουρανός, στη γης νερό δε βέφτει*

Οι λαϊκές δοξασίες που ερμήνευαν την δημιουργία τους ήταν πολλές:

α. «Γίνεται σύγκρουση στον ουρανό, τζουγκρίζουνε δυο σύννεφα, και από 'κει βγαίνει το αστραπόβροδο και ο κεραυνός»

β. «Βροδά, επειδή ο Θεός τραβά τσι κασσέλες του»

γ. «Τα αεγάκια του Θεού εκατεβήκανε κάτω στη γη κι ηλερώσανε τα ρούχα δωνε και τώρα ηνεβήκανε απάνω στον ουρανό και τα πλύνουνε. Τα κοπανίζουνε κιόλας, και γι' αυτό, λέει, κάνει τσι βροδές. Η κοπανίδα που επήρανε για να

13.—Θα ευδιάσει (αρχ. ευδιάζει = γίνεται ευδία, καλοσυννέι)

14.—Όπως το «σφούνι» (βλ. σημ. 98, σ. 167) ρουφά το κρασί από το πιθάρι

15.—Κατά το σχήμα οξύθυμος - οξύς, έτσι και ανίθυμος - απύς = ο οξύς, ο δριμύς, ο δυνατός, ο ενέξαπτος. Εδώ δυνατή. Αντιθέτως τον καιρό με τη συνεχή σιγανή βροχή, την υγρασία (με συνέπεια να αδυνατούν να εργασθούν) τον ονόμαζαν «κατουρλόκαιρο» Βλ. και Ν. Γ. Πολίτου, Μετεωρολογικοί μύθοι, ό.π., σσ. 26—30

16.—Άλλες ονομασίες της ανά την Ελλάδα είναι Κερασαλένη, ζωνάρι της καλογριάς, ζουνάρι της Παναγίας, δόξα, δοξάρι, του θεού το χέρι, κ.α. Περισσότερα στον Πολίτη, Μετεωρολογικοί ..., ό. π., σ. 31 κ.ε.

κοπανίσουνε τα ρούχα δώνε είναι η βροδή, η αστραπή είναι οι φωτιές που ηνάψανε οι αγέλοι για να ξεστάνουνε το νερό για το πλύσιμο, και αφού τα πλύνανε, μετά τα στίψανε, κι είναι η βροχή».

Ο φόβος των αστραπόβροντων ήταν μεγάλος, γι' αυτό απαγόρευαν στα μικρά παιδιά τους να στέκονται στην θύρα ή το παράθυρο της οικίας την ώρα που άστραπτε, εύχονταν δε συνεχώς με τα «Κύριε λήσων» και «μνηστήτ' μου Κύριε» για τον κατευνασμό των φαινομένων.

Ε. προγνωστικά καιρού¹⁷

—από τις φωνές και τις κινήσεις των ζώων

—«Οι όρνιαθες ψειρίζουνε άμα νοιώσουνε χιονιά, οι σκύλοι κυλιούνταιε χάμω και οι γάτες κοδά στη φωτιά»

—«Ο σπουργίτης άμα βετά χαμηλά, θα κάμει κρύο. Τσι βλέπεις λοιπό και γίνουναίε ένα γουβάρι, και τρέχουνε, φωνάζουνε, χαλούνε το γόζιο από τσι φωνές»

—«Τα πρόβατα, άμα νήθελαι να γυρίσει βοριάς, επέφτανε να σταλίζουνε σε απανεμιά του βοριά, για κάθε καιρό επααίνανε στην απανεμιά δον»

—«Άμα οι γλάροι εσυγεδρώνουναίε όλοι μαζί κι ηφωνάζανε, μακριά από τη θάλασσα, όξω—όξω ήρχουναίε, θα 'χαμενε φουρτούνα και ποταμό»

—«Ο πετεινός κράζει τη νύχτα μια—δυο φορές, άμα είναι ν' αλλάξει ο καιρός ή πρι τσι έδεκα το βράδον»

—«Η αελάδα βήχει άμα είναι να αλλάξει ο καιρός σε χιονιά»

—«Η κουκουμάβιλα¹⁸ άμα φωνάζει και τραβά τη φωνή τ'η και κουργιάζει, θα 'χομενε κρύο. Άμα φωνάζει πιο γλήγορα, θα 'χομενε αλοκαιριά»

—«Ό,τι άλλα πουλλιιά κοπαδιάζουναίε, θα 'χομενε χιονιά».

—από την παρατήρηση της θαλάσσης

—«Άμα η θάλασσα κάνει μέσα ποταμοί, θα 'χει αέρα, για να σηκώσομενε τ' αλώνι. Άμα είχενε ομίχλη, ώχου, λέει, θα μας σε φάει η ζέστη. Από τσι εφτά μέχρι τσι δεκατέσσερις Αυγούστου, άμα φουσκώνει η θάλασσα, θα 'χομενε βαροχειμωνιά».

—από την παρατήρηση του ορίζοντα

«Άμα ο ορίζοντας έχει πολύ σκοναδούρα,¹⁹ θα 'χομενε δροσερό καιρό».

—από την παρατήρηση φυτών

«Από του προφήτη Ηλία, σ' τσι είκοσι του Γυαλιστή, το πολύ σε δέκα μέρες, πρέπει να φανεί ο άρθηκας. Άμα νέβγει και έχει πολλά κουκουύτσια, η χρονιά θα 'ναι καλή, θα 'χομενε καλή σοδειά. Εφέτι, το παρατήρησα, ο άρθηκας είχενε ανοί-

17.—Για το θέμα αυτό βλ. τη διδακτορική διατριβή του Δημ. Α. Κρεκούκια, Τα προγνωστικά του καιρού εις την αρχαίαν, την μεσαιωνικήν και την νεωτέραν Ελλάδα, Αθήναι, 1966

18.—Η κουκουβάγια

19.—Είναι δηλ. ο ορίζοντας ομιχλώδης.

ξει σ'τσι ἔξε μέρες, θα 'χομενε βροχές και καλή παραγωγή». ²⁰

—από την παρατήρηση του ήλιου και της σελήνης

«Άμα ο ήλιος κάνει ποδάρια ²¹ την ώρα που βασιλεύγει, θα' χομενε κακοκαιρία. Άμα η δύση γίνεται κόκκινη, θα κάμει αέρα, φουρτούνα»

«Άμα το φεγάρι ἔβγει ανάσκελο, θα 'χει κακοκαιρία, άμα είναι όρθιο, θα κάμει καλό γαιρό. Άμα πάλι ἔχει γύρω—γύρω δου μικρό αλώνι, θα ρίξει λίγη βροχή, άμα το αλώνι είναι μεγάλο, θα κάμει γερή βροχή».

—από την κατάσταση του καιρού ορισμένων ημερών του έτους

—του προφήτη Ηλία : βλ. σελ. 540—451

—της 1ης - 6ης Αυγούστου: Η κατάσταση του καιρού κάθε μίας από τις ἔξι αυτές ημέρες προοιωνίζονταν τον καιρό δύο μηνών, αρχής γενομένης από τον Αύγουστο. Η κατάσταση δηλαδή του καιρού την πρώτη Αυγούστου προοιωνίζονταν αυτήν των μηνών Αυγούστου - Σεπτεμβρίου, της δευτέρας Αυγούστου των μηνών Οκτωβρίου - Νοεμβρίου, της τρίτης των μηνών Δεκεμβρίου - Ιανουαρίου,... της ἔκτης των μηνών Ιουνίου - Ιουλίου.

—της 21ης Νοεμβρίου: Την ημέρα αυτή «εβασίλευνε» η Πούλια και ο καιρός που επικρατούσε, καλός ή κακός, θα συνεχιζόταν επί σαράντα ημέρες.

—των Χριστουγέννων και των Φώτων: Η παροιμιακή φράση «Χριστούγεννα βρεμένα, Θεοφάνεια στεγνά» και αντιστρόφως, αποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που έδιδαν στην μετεωρολογική παρατήρηση των ημερών αυτών. ²²

2. ΑΣΤΡΟΛΟΓΙΑ

α. ήλιος και σελήνη

Λέξεις και φράσεις σχετικές με την διαίρεση του ημερησίου χρόνου με αναφορά στον ήλιο ήταν «το βγάλημα του ήλιου», «ήρριξε τσι αχτίνες του», «ηνέτειλενε ο ήλιος» (για την ανατολή της ημέρας), «εσηκώθηκενε ένα φτυαρόξυλο», «εψηλώσανε» ή «εσηκώθηκενε αψηλά» (για τις προ μεσημβρίας ώρες), «είναι εν δω μέσω τ' ουρανού» (για το μεσημέρι), «ηβούτηξενε», «ηβασίλεψε» (για τις περί την δύση του ήλιου ώρες). Οι εργαζόμενοι μάλιστα που «δουλεύανε μεροκάματο» προειδοποιούσαν τον κύριο του αγρού «αφειδικό, άμα ο ήλιος είναι ένα φτυαρόξυλο να βασιλέψει, εμείς φεύγομενε».

Αλλά τη θέση του ήλιου στο ουράνιο στερέωμα δεν χρησιμοποιούσαν ως ωρομετρητή μόνο οι κοπιώντες εργάτες. Ήταν το ασφαλές ρολόι όλων τους, αφού ένα προσεκτικό κοίταγμα στον ουρανό ήταν αρκετό να δώσει την ώρα με προσέγγιση θαυμαστή. Ειδικότερον, ο ακριβής προσδιορισμός του μεσημεριού γινόταν και με έναν άλλον εμπειρικό τρόπο: «εκοίταζες στο βοριά, ήβανες το ποδάρι σου ένα βήμα αθροστά και επάτιες την οσσιά ²³ τσι κεφαλής σου. Άμα ήτανε περαζμένο το μεσημέρι, δεν την επάτιες. Άλλοι εκάνανε το ίδιο με τη τζάππα. Τη βάνανε μεσ' τη μέση του χωραφιού κι άμα δεν ήκανενε σκιά, ήτανε μεσημέρι».

Οι σχετικές με τον ήλιο δεισιδαιμονίες ήταν λίγες, συγκριτικά με τη σελήνη.

20.—Η προφητεία αυτή του Γιάννη Δημητροκάλλη — Αμμοσιούρη επαληθεύθηκε για το έτος που ειπώθηκε

21.—Εννοεί μάλλον ότι ο ήλιος βασιλεύοντας σχηματίζει δέσμες φωτός με τις ακτίνες του

22.—Συγκεντρωτική βιβλιογραφία για το παραπάνω θέμα υπάρχει στον Δ. Λουκάτο, Εισαγωγή, ό. π., σσ. 230—31

23.—Τη σιά.

Εν πρώτοις θεωρούσαν, όπως και αλλού, κακό την έκλειψη και το κόκκινο, όπως το αίμα, χρώμα του. Προουσιωνίζονταν πόλεμο, κάτι κακό, ασθένειες, συμφορά. Απέφευγαν επίσης κατά την ανατολή του να πίνουν νερό με στραμμένο το βλέμμα προς αυτόν, γιατί «πίνεις τον ήλιο και θα πάθεις ηλίαση. Πρέπει να γυρίσεις σε μέρος με ήσυχιο, για να μη βάθεις τίποτα». Αντιθέτως, «μανία δώνε ήτανε να σηκωθούνε την αυγή, αβγάλητος ο ήλιος, να 'δούνε την ανατολή, και να κάμουνε το σταυρό δώνε, και να 'πούνε να πάει η μέρα καλά».

Όσον αφορά στη σελήνη, λέξεις και φράσεις που δηλούσαν τις πολύ σημαντικές για τη ζωή τους φάσεις της, ήταν: «το φεγάρι γίνεται», «είναι στη γέμωσή του», «γεμώζει», για την προ της πανσελήνου φάση. «Είναι γεμάτο», «είναι πασέληνος», για την φάση της πανσελήνου, «λιέβγει», «είναι στη λείψή του», «είναι στη χάση του», για την μετά την πανσέληνο φάση, και «ηχάθηκε το φεγάρι», «είναι χασοφεγαριά» για τη δύση του.

Τό νέο φεγάρι («νιο φεγάρι»), όταν το πρωτόβλεπαν, το χαιρετούσαν, για να τύχουν της ενεργητικής του επιδράσεως. Ο αμελών τον χαιρετισμό θα υφίστατο όσα αναφέρει ο παρακάτω χαιρετισμός:

*Βρε καλώς το νιο φεγάρι με την βίττα με το λάδι
κι όποιος δε το χαιρετήσει αγιαθόνοι να γεμίσει*

Όταν το πρωτόβλεπαν, εκτός του χαιρετισμού, «ήπιανες χώματα από χάμω και μετά ό,τι χρυσό είχες απάνω σου, σκολαρίγια, καένα δαχτυλίδι, τέτοια, για να γίνουδνε, λέει, όλα χρυσά. Γι' αυτό λένε, χώματα να πιάνεις και χρυσά να γίνουδαινε».

Όταν άρχιζε να γεμίζει σιγά - σιγά και έφθανε δύο - τριών ημερών, έμοιαζε, και το παρομοίαζαν, με «φρύδι», ενώ όταν συμπλήρωνε μία εβδομάδα ζωής το παρομοίαζαν με «δάχτυλο», αφού το πάχος του ήταν όσο του ανθρώπινου δακτύλου (δείκτη).

Η σελήνη έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη ζωή του παλαιού Γλιναδιώτη, αφού από αυτή και τις φάσεις της εξαρτιόταν η πραγμάτωση και η προσωρινή ή η επί μακρόν αναβολή σημαντικών για την ζωή τους ενεργειών, τόσο της καθαρώς προσωπικής τους ζωής, όσον και της οικογενειακής και γεωργικής (οικονομικής γενικότερον). Τους επηρέαζε από την πρώτη μέχρι και την τελευταία στιγμή της ζωής τους, την συνέδεαν με φοβερές ασθένειες («σιλιασμό»²⁴, σεληνιασμό), και με την παραγωγική τους δραστηριότητα, αφού το φύτευμα δένδρων, αμπελιών και η σπορά των βασικών για την ζωή τους δημητριακών γινόταν μόνον στην «γέμωσή» της. Ακόμη και τα δοκάρια που θα «στιάζανε» (στεγάζαν) την οικία τους τα έκοβαν την ίδια περίοδο, και μάλιστα με πνέοντα βόρειο άνεμο, για να είναι στερεά και απρόσβλητα από το «μαμούνι», ή και τα μαλλιά τους, και αυτά τα έκοβαν σε περίοδο «γέμωσης», για να φυτρώσουν πολλά, και όχι σε «λίεψη», γιατί δεν θα μεγάλωναν. Αλλά και οι «κλωσσούδες» (κλώσσεις) έπρεπε να «κάτσουνε», να επωάσουν τα αβγά τους, κατά τη φάση της δημιουργίας της, διότι διαφορετικά τα μικρά τους κλωσοπούλα «τα 'πιανενε μια δαραχή και ηψοφούσανε». Επιπλέον από την παρατήρησή του εξήγαγαν προγνώσεις για τον καιρό και την εσοδεία.²⁵

24.—Βλ. παρακάτω σσ. 401—402

25.—Μύθους για τον ήλιο, τη σελήνη και τους (ακολουθούντες αμέσως) αστέρες έχει συγκεντρώσει σε τρεις μελέτες του ο Ν. Πολίτης στα Λαογραφικά Σύμμεικτα, τ. Β', σσ. 130—248.

β. άστρα

Και τα αστέρια (όπως η σελήνη, αλλά σε μικρότερο βαθμό) επηρέαζαν την ζωή των ανθρώπων του χωριού. Αποδείξεις αποτελούν η απαγόρευση να απλώνονται τα ρούχα του μικρού παιδιού «κάτω από τ' άστρα», ενώ αντιθέτως να εκτίθενται σ' αυτά το «αμίλητο νερό», τα «μαγικά» του Κλήδονα²⁶ και κάθε λογής «μάγια» επωφελούς ή μη μαγείας. Απαγορεύονταν επίσης να τα μετρούν, γιατί όσα αστέρια μετρούσες, τόσοι «αγιαθόνοι» θα γέμιζε το κορμί σου. Τα χρησιμοποιούσαν όμως για την πρόγνωση καιρού και ως αλάθητο ρολόι για την πρωινή έγερση και εξόρμησή τους στους αγρούς. Την πρωινή αυτή έγερση είχαν συνδυάσει με το παρακάτω δίστιχο:

*βροστά πααίνει ο Αυγερινός και πίσω πάει η Πούλια
και παραπίσω η Πέρδικα με τη χρυσή φτερούγα*

Εκτός των προαναφερθέντων τριών αστεριών που ενθymούνται με τη δημόδη ονομασία τους, ενθymούνται και τη «Μικρή και Μεγάλη Αρκούδα», «το βοταμό του Ιορδάνη» (Γαλαξία), τις «Πήχες» (τα τρία αστέρια που ευρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο σε σειρά, πρόκειται μάλλον περί του Ζυγού), το «Σταυρό» (Ανδρομέδα). «Τη νύχτα για να καταλάβεις την ώρα, ηξάνοιες τσι πήχες. Ο Αυγερινός βγαίνει πάδα το πρωί. Η Πούλια βγαίνει αποβραδύς, και είναι στο μέσο τ' ουρανού τα μεσάνυχτα, αλλά δε βασιλεύγει, μόνο τη μέρα τσι Παναγιάς, σ' τσι εικοσιμία του Νοέμβρη».

γ. κομήτες, διάττοντες

Η φημολογία και μόνον περί εμφανίσεώς τους προκαλούσε δέος και πανικό, αφού πίστευαν ότι «άμα βγει κομήτης, σου λέει θα χαλάσει ο κόσμος, θα γενει πόλεμος, ο κομήτης θα μας σε κόψει.²⁷ Λένε ότι κατά το 1821 είδανε το γομήτη και ήγινενε πράγματι το 1821».

Για τους διάττοντες αστέρες πίστευαν ότι η πτώση καθενός απ' αυτούς συμπύπτει με την απώλεια μιας ψυχής («μια βψυχή χάνεται»), ενώ άλλοι, στη θέα της πτώσεώς τους, έκαναν ευχή, που θα πραγματοποιούνταν οποσδήποτε.

β. δίσεκτα έτη, μήνες, αποφράδες
και αίσιες ημέρες, «κακιά ώρα»

Το δίσεκτο έτος θεωρούσαν έτος κακό, «ανάποδο», και καθορίζονταν από τις 29 ημέρες του Φεβρουαρίου και τα δεκατρία φεγγάρια, που πίστευαν ότι είχε. Κατά την διάρκειά του απαγορεύονταν οι γάμοι, γιατί θα είχαν οδυνηρό τέλος, «δε θα 'χενε το ζευγάρι καλή αδάμωση²⁸ και πρόοδο».

Οι δημώδεις ονομασίες των μηνών ήταν: Γενάρης, ο μήνας της βροχής και του ψύχους, γι' αυτό και το συνοδευτικό του τρίστιχο:

*ο Γενάρης δε γεννά
ουτ' αβγά, ούτε πουλλιά
μόνο χιόνια και νερά,*

26.—Βλ. γι' αυτά παρακάτω, σσ. 448—451

27.—Από την τελευταία αυτή φράση φαίνεται ότι παρετυμολογώντας το όνομά του πίστευαν ότι θα τους κατακόψει

28.—Εννοεί καλή ερωτική ζωή.

ο Φλεβάρης, ο και «Κουτσοφλέβαρος» καλούμενος, λόγω των λειψών του ημερών. Την ονομασία του ερμήνευσαν από το «ανοίουνε οι φλέες τσι γης από τα πολλά νερά που πέφτουνε» ή από το «ανοίουνε οι φλέες τ' ουρανού και βρέχει συνέχεια». Ο Μάρτης, ο γνωστός ως

*Μάρτης γδάρτης
και κακός παλονκοκάφτης,*

αφού παρουσίαζε πολλάκις διπλό πρόσωπο, ²⁹ ο Απρίλης, ο «καλός» μήνας της Άνοιξης, ο Μάης, ο μήνας των λουλουδιών αλλά και των ...γαϊδάρων (μήνας της γενετήσιας ορμής τους) κατά τη διάρκεια του οποίου «παδρεύουνε μόνο γαδάροι, όχι αθρώποι, γιατί θα μαετούνε».

Το πλήρες ερωτικού ενστίχτου δίστιχο που ακολουθεί, μαρτυρεί του λόγου το αληθές: ³⁰

*να 'μουν το Μάη γάδαρος, τον Αύγουστο κυiάρι
όλο το χρόνο πετεινός και γάτης το Γενάρη,*

ο Ιούνης, με το διπλό του συμπλήρωμα, «Ρινιαστής» και «Αλωνάρης», επειδή «ρινιάζανε» τις συκιές και αλώνευαν τα σιτηρά τους, ο Ιούλης, ο «Γυαλιστής», γιατί όλα τα φρούτα «γυαλίζανε» (ωρίμαζαν), ο Αύγουστος που όλοι εύχονταν

Αύγουστε καλέ μου μήνα, να 'σουν δυο φορές το χρόνο,

εξ αιτίας τόσον των καιρικών συνθηκών, όσον κυρίως της πληθώρας των υπαρχόντων αγαθών, ο «Σοτέβρης», ο μήνας του κρασιού, ο Οκτώβρης, ο μήνας της σποράς και «Αγιοδημητριάτης», ο Νοέμβρης, ο «Σπορίτης» με σημαντικότετη την 21η ημέρα του («τσι Μεσοσπορίτισσας»), και ο «Δικέμβρης».

Όσον αφορά στις ημέρες της εβδομάδος η Δευτέρα θεωρούνταν αίσια ημέρα για την έναρξη οποιασδήποτε εργασίας, κυρίως των σημαντικών για τη ζωή τους ασχολιών (σποράς δημητριακών, πατάτας, σοπριών κ.α.), αλλά ακόμη και για να «σπρωποβάλουνε» ένα καινούργιο ρούχο ή πλεκτό. Η Τρίτη ήταν «γρουσουζικια»

³¹ γι' αυτό απέφευγαν την ημέρα αυτή να κουρέψουν τα πρόβατά τους, φοβούμενοι μη «τα πιάσει τρεμοκαύκαλο». Τα ζώα φοφούσαν, αφού προηγουμένως γύριζαν ώρα πολλή γύρω από τον εαυτό τους. Κατά την ίδια ημέρα «ήπιανε το μάτι και η κατάρα» όποιου είχε γεννηθεί «τριτιάτικα» και απέφευγαν να αρχίζουν τη σπορά, όπως και το Σάββατο. Όμοιο χαρακτηρισμό («γρουσουζικια») είχαν και για την Παρασκευή, κατά τη διάρκειά της δε απέφευγαν το λούσιμο και το κόψιμο των νυχιών, κατά τις επιταγές του δίστιχου

*Τετάρτη και Παρασκευή(γ)ή τα νύχια σου μη γόψεις
και Κυριακή να μη λουστείς α θέλεις να προκόψεις,*

ενώ η Πέμπτη ήταν η ημέρα «που πέφτει ο καιρός». Η Κυριακή, τέλος, θεωρούνταν η τυχερότερη ημέρα («η μέρα του Θεού») και ήταν τυχεροί (και γενικώς προνομιούχοι) όσοι έτυχε να γεννηθούν την άγια αυτή ημέρα, όπως μαρτυρεί το δίστιχο:

*οδα σ' εγέννα η μάννα σου ήταν ημέρα σκόλη
που λειτουργούσε ο παππάς κι οι δώδεκα Αποστόλοι.*

«Ωρα κακιά» θεωρούσαν αδιακρίτως την δωδεκάτη μεσημβρινή ή βραδινή, κάποια ορισμένη ώρα της ημέρας κατά την οποία «επιάνανε» οι κατάρες, ή οποιαδήποτε άλλη ώρα που θα πάθαιναν κάτι κακό, αυτοί ή τα ζώα τους. Οι χαρα-

29.—Βλ. τις σχετικές μ' αυτόν παραδόσεις στη σ. 51

30.—Αλλά και την περίοδο οχείας των αναφερομένων άλλων ζώων

31.—Βλ. Ν.Γ.Πολίτου, Γιατί η Τρίτη θεωρείται ατοφράς ημέρα, Λαογρ. Σύμμεκτα Α', σσ. 42—47.

κτηριστικές φράσεις τους «ο Θεός να σε φυλάει από τον καλοκαιριού το μεσημέρι και από μια άσχημη ώρα» και «λείψε από μια γακιά ώρα, να ζήσεις χίλια χρόνια», αποδεικνύουν τον λόγου το αληθές. Το μεσημέρι (του καλοκαιριού συνήθως) απέφυγαν τα δίστρατα, χώρους συγκεντρώσεως των «Καλών Κιουράδων», τα δε μεσάνυχτα υπήρχε η πρόληψη ότι ήταν η χρονική στιγμή εξόδου των Σατανάδων, μεταμορφωμένων. «Οι Κρεβατινές ήτανε τρομαζμένο μέρος. Πιο πέρα, στον Προτομάζου, λένε ότι ηπέρασενε ένα κοπελλουδάκι το μεσημέρι, είδενε ένα στρωμένο τραπέζι, ήφαινε και το σκοτώσανε οι Κιουράδες κι επέθανε. Και όξω στον βερνάροδον ελέανε ότι εβγήκανε δυο κοπέλλια του Καζάλα κι εκοιμηθήκανε και τα σκοτώσανε. Και η σκαμινιά του Μαρμαρά, τσι βάκαινας οι κανκάρες, στο Λουτρό, όπου είχενε σταυροδρόμι, ελέανε ότι είδανε τραπέζια και χοροί».³² Προς αποφυγή όλων αυτών των δυσαρεστών καταστάσεων φρόντιζαν πάντοτε, όταν περνούσαν από δίστρατα, να κάνουν το σταυρό τους και να έχουν επάνω τους ένα κομμάτι ψωμί.³³

Ζωδιακό σχεδιάσμα από χειρόγραφο του 18ου αι., της ιδιωτικής συλλογής του καθηγητού κ. Δ. Σ. Λουκάτου

32.—Βλ. για όλα αυτά και τις σσ. 466—474

33.—Συγκεντρωτική για τη Μετεωρολογία βιβλιογραφία βλ. στον Δ. Λουκάτο, Εισαγωγή ..., ό. π., σσ. 233 και 315.

3. ΔΗΜΩΔΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗ

α. Ασθένειες παιδιών και μεγάλων

—κοιλόπονοι

Τους θεράπευαν δίνοντας τήλιο στο μωράκι (που το νάρκωνε και κοιμόταν) ή έτριβαν το κορμάκι του με λάδι και χαμομήλι. «Το τρίβαμενε όλο δου το σώμα κι εμολλιφικάρανε ³⁴ τα νεύρα δου», χαλάρωναν δηλαδή. Άλλες μητέρες χρησιμοποιούσαν κατάπλασμα με «πίτερα», στα οποία προσέθεταν λίγο αλάτι. «Τα βάναμενε στη φωτιά, τα ζεσταίναμενε και τα βάναμε στη γοιλιά δου» Για τους μεγαλύτερους (αλλά και τα μικρά παιδιά) φάρμακο ήταν τα «βραστι-κά», ο «βασιλικός τσι γής» ³⁵, η «αρθερρόριζα» ³⁶, ακόμη και η βρασμένη ρίγανη.

—«φύτης» ³⁷

Έλουζαν (χωρίς να το «ξεβγάλουνε») το μωράκι δύο—τρεις φορές με το «σακκουλιζμένο» νερό των «διτέρω», που προηγουμένως είχαν βράσει. Άλλες μαζευαν «κορακόχορτα» ³⁸ (χόρτα που ομοίαζαν με τις αγαπημένες τους «προβάτσες», αλλά τα φύλλα τους ήταν πλατύτερα). Τα έβραζαν, τα κοπάνιζαν, κι «εβάνανε μ' ένα βαννί το ζουμί δωνε απάνω στη γεφαλή του παιδιού». Για ευκολία και ταχύτητα πολλές φορές έβραζαν φασκόμηλο ή «σκινιά» και το έλουζαν με το ιαματικό νερό τους ή χρησιμοποιούσαν «μαύρο σαπούνι». Μετά το λούσιμο άλει-

(Φωτ. 1)

34.—Ιταλ. mollificare = μαλακώνω, απαλύνω

35.—Salvia verbenaca

36.—Pelargonium roseum - P. odovatissimum

37.—Από το αρχ. φύω

38.—Arisarum vulgare.

φάν το κεφαλάκι του με ζεστό λάδι και ο «φύτης ήφευγενε». Πίστευαν ότι από την ασθένεια αυτήν προσβάλλονταν τα μωρά που «η μάννα δῶνε ἐπήνε με τον ἄφρα τῇ ἀκάθαρτῃ», όταν δηλ. δεν είχε ακόμη «καθαρίσει» από την «περίοδό» της. Συμπτώματα τέτοιας συμπεριφοράς ήταν επίσης «τα στυριά ἢ τα πονέματα στη μούρη του».

Όταν τα «πραχτικά» αυτά μέσα δεν επέφεραν το ποθητό αποτέλεσμα, κατέφευγαν στα «μαγικά». Έλουζαν το μωρό με νερό εντός του οποίου είχαν τοποθετήσει επί τριήμερον το «λιοκόρωνο»³⁹ (φωτ. 1), και το είχαν εκτεθειμένο στ' ἄστρα. Η επωδή που συνόδευε την θεραπεία ήταν:

φύτη, φύτη, φύτη, κασσιδιάρη και προφήτη
σ' ἐξορκίζω εἰς το φῶς μου τι ἤθελες ἐβρός μου.

—«ἄφτρες»⁴⁰

Γιατρεύονταν κι αυτές με το «λιοκόρωνο» και το αγιασμένο νερό του, που ἄφηναν ἔξω στ' ἀγιάζι επί τριήμερον. «Κάθε πρωὶ ἤπρεπε να πιεις τρεῖς⁴¹ γουλιές, μέχρι να σου περάσουνε». Την ασθένεια αυτή αποκαλούσαν και «μωρουδιακό». «Ἀμα μερικά παιδάκια εἶχανε ἄσπρο μεσ' το στόμα δῶνε, στη γλώσσα, σα να 'χανε κόριζα,⁴² ἠκάνανε αλατόνερο, και η μαμμή ἤβανε μέσα το δαχτύλι τῇ και το καθάριζενε». Ἀλλες μητέρες χρησιμοποιούσαν ἀντὶ του αλατόνερου βραστὴ σόδα, και ἄλλες, δίνοντας ἔμφαση στα «μαγικά», ἄφηναν στ' ἄστρα επί τριήμερον κρασί, και με ἐμποτισμένο σ' αὐτό βαμβάκι ἐπλεναν προσεκτικὰ τὴ γλώσσα του μωροῦ.

—στοματίτιδα

«Ἦτανε μια φλόγα, μια φωτιά μεσ' το στόμα του παιδιού, φουσκάλες, κοκκινίλα, σα σπυράκια, και δε βορεῖ να φάει, κλαίει συνέχεια το παιδί. Ἦβανες λοιπό ἓνα βοτηράκι κρασί κι ἓνα γόκκινο παννάκι. Σα βασιλέψει ο ἥλιος, πιο σκοτεινά, που βγαίνει το πρώτο ἄστρο, θα πας ἀδίκον στο ἄστρο, να 'ναι ὁμως χασοφεγαριά, να λιγεύει το φεγάρι, για να λιγεύει και τον παιδιού η ἀρρώστια. Κι ἐκεῖ που το βάνεις το παννάκι μεσ' το στοματάκι του παιδιού και το σκουπίζεις, και το σκουπίζεις, λες «ἄστρα, κάφτρα», μόνο εντό λες. Τρεῖς βραδιές θα το κάμεις εντό».

—«ακόνι»⁴³

«Ἀμα ἤβγανε κάτι στρογυλό, σαν αβγό, που το λέανε ακόνι, δεν εἶχενε μύτη για ν' ἀνοίξει, και το βγάνανε τα μικρά παιδιά ἐδῶ μέσα στο λαρό,⁴⁴ με τα κορακόχορτα που τα κοπανίζαμενε και τα βάναμενε ἀπάνω, εντό ἤφευγενε».

39.—Ιταλ. liocorno < uni cornum

40.—Μεσαιων. ἄφρα < αρχαιοελλ. ἄφρα

41.—Για τον ἀριθμὸ τρία βλ. I.E. Καλτσουσνάκι, Επταδικαὶ μελέται, Αθηνά 33 (1921), σ. 111 κ.ε.

42.—Μεσαιων. κόριζα

43.—Δεν εἶναι φυσικὰ ἐδῶ με τὴ σημασία του λίθου που ἀκονίζει μαχαίρια και ξυράφια, ἀλλὰ με τὴ σημασία του οιδήματος τῆς βουβωνικῆς χώρας

44.—Στὴ βουβωνικὴ χώρα.

—«διασκέλιζμα»⁴⁵

«Εβάνανε το λιοκόρωνο μεσ' το νερό τρεις μέρες, κι ένα γομμάτι αδίδερο, και το 'χαμενε μέσα, και με τα 'κείνο το νερό επλύνανε το στόμα του παιδιού».

Λιτία αυτής της ασθενείας ήταν το ότι «είχενε φάει κάτι που το 'χενε γλείψει γάτης ή ποδικός».

—«ηλιοπέραζμα» (ηλίαση)

«'Ηθελα να βάλομενε νερό μεσ' το ποτήρι, ένα γομμάτι ψωμί και δυο—τρεις φούδες αλναριάς, να τα τυλίξομενε με τρία δάχτυλα άσπρο παννί, και τρία δάχτυλα νερό μεσ' το ποτήρι κι ένα δαχτυλίδι, και το βράδυ τα βγάναμενε όξω στ' άστρα, τρία βράδια. Το πρωί, πρι νέβγει ο ήλιος να το 'δει, ήθελα να το βάλομενε μεσ' το σπίτι, να σταυρώνομενε τον άνθρωπο τρεις μέρες. Την ώρα που σε σταυρώνανε ηλέανε κάτι λόγια:

Τρία κορίτσια πήγαιναν στο βουνό
έκλαιγαν και θρηνηόταν
και εις το Θεό παραπονιόταν.

Κι άι-Γιάννης τ' απαδά
και τα διπλοχαιρετά.

—Τι έχετε, κορίτσια μου, και κλαίτε
και εις το Θεό παραπονιέστε;

—Η μάννα μας δε βορεί,
και πάμενε να βρομενε βοτάνι
να τσι βάλομενε στο κεφάλι.

—Πηγαίνετε βάλτε τρία δάχτυλα νερό
τρία δάχτυλα παννί,
βάρτε τση το στο κεφάλι
και άι-Γιάννης θα το γάνει.⁴⁶

—ίκετερος

«Τη δρίτη μέρα που ηγεννιούδανε το παιδί ήβγανε μια γιτρινάδα, εκιτρινίζανε τα μάτια του, κι ετρέχανε κάτι σα δρολύκια»⁴⁷. Η «θεραπευτική αγωγή» της μαμμής συνιστούσε στην περίπτωση αυτή να κοπεί «ευτό που 'ναι κάτω από το αχείλι, μ' ένα μαχαιράκι, να τρέξει το αίμα και να φύει η κιτρινάδα» ή να αλείψουν τα ματάκια του μωρού με μητρικό γάλα. (Στην αγωγή του μητρικού γάλακτος κατέφευγαν και όσοι είχαν «τζιβλιαζμένα» μάτια, μωρά και μεγαλύτεροι, «ήθελα να πάνε, άμα εβύζανενε καμμιά, να τωνα βάλει»). Κατέφευγαν όμως και σε «μαγικά», δένοντας μία κόκκινη κλωστή στο λαιμό ή το χεράκι του μωρού, την οποία έκαιαν στη φλόγα της λαμπάδας κατά την ώρα της βαπτίσεώς του.

45.—Δρασκέλιζμα ή ανασκέλλημα αλλαχού. Βλ. π.χ. Γ.Ν. Αικατερινίδου, Επώδαι εξ Ανατολικής Κρήτης. Λαογραφία τ. 17 (1957), σ. 582

46.—Άλλη μια παρετυμολογία ονόματος αγίου: «άις-Γιάννης» που «γιάνει» τις ασθένειες

47.—Στο χωριό «δρολύκα» ονομάζουν τη μύξα («δρολυκιάρης» και «δρολυκιαζμένος» ο μυξιάρης). Έχει άραγε σχέση με το αρχ. υδρολύκος;

—ο «νίχτουρας» (η «χρυσή»)

Δεν είχε καμμία σχέση με τον ίκτερο των βρεφών, αν και σύμπτωμά του ήταν η έντονη «κατρινίλα». Προσέβαλε τους μεγαλύτερους, και όσους γενικώς από άγνοια δεν συμμορφώνονταν με την παρακάτω εντολή: «εξάνοιε, έχε το νου σου να μη φας φαΐ του γάτη και νιχτουριάσεις». Η παρακάτω επωδή ήταν το μοναδικό μέσο θεραπείας του:

Η Κυρία Θεοτόκος
ήρθενε απ' τ' Άγιο Όρος
με το Δίμιο Σταυρό.

Την απήδησεν ο Έχτορας.

—Έχτορα, δισέχτορα, κίτρινε, πράσινε,
πανάγριε γιε του θανάτου, και αδερφέ του Χάρου,
πού ήσουν και πού πηγαίνεις;

—Πάω να κατοικήσω σ' εκείνο που 'χει τη χρυσή,
(λέει τ' όνομά του)

να πίνω το αίμα δου χωρίς ποτήρι,
να τρώω τη καρδιά δου χωρίς καφτό.

Κι η Θεοτόκος του απήδησενε:

—Ευτός πο' 'χει τη χρυσή
είναι μερωμένος, βαπτιζμένος,
τον Θεού παραδομένος.

Κι 'γω σε εξορκίζω με τον γράμματος
και με τη χρυσή σφραγίδα
που 'χενε ο Κλέων⁴⁸ στο όρος Αραράτι,⁴⁹
όπου χόρτο δε βλασταίνει, ούτε πετεινός λαλεί.

—«ατσακρίδα»⁵⁰ (κριθαράκι)

Ήταν ένα κόκκινο σπυράκι που εμφανιζόταν στο βλέφαρο. Το σταύρωναν τρεις φορές, έλεγαν την επωδή «σήμερα σε 'δα, αύριο να μη σε 'δω, φτου, φτου, φτου», το «φασκελλώνανε» ισάριθμες φορές, και μετά «μ' ένα γουκκάκι γέννημα το ανοίαμε, γιατί ήβωνε»,⁵¹ με τη μύτη του γεννημάτου.

—«γλυκές» (έρπης)

Παρουσιάζονταν στο κάτω μέρος των χειλιών, στην εξωτερική τους πλευρά. Τις απολύμαιναν με βρασμένη φασκομηλιά και τοποθετούσαν επάνω τους μασημένο σάμι και αλοιφή.

48.—Πρόκειται περί γνωστού προσώπου, είναι παραφθορά κάποιου γνωστού;

49.—Στο όρος Αραράτ

50.—Α προθετ. + τσακρίδα < τσακρίζω (τσακρίζει) = ανοίγει, σπάζει και αρχίζει να τρέχει κάτι, φυτρώνει κάτι. Τσακρίζει («δακρύζει») π.χ. το αγγείο

51.—Δημιουργούσε πύον (η-πύ-ωνε-νε).

—κοκκίτης

«Ήτανε βήχας φοβερός, με πυρετό». Θεραπευτικά μέσα ήταν η συνεχής παραμονή του ασθενούς σε κλειστό και ζεστό δωμάτιο (στο οποίο απαγορεύονταν να εισέλθει άλλος, «για να μη γολλήσει») και η εισπνοή υδρατμών που δημιουργούνταν με το βρασμό φύλλων ευκαλύπτου.

—«μυρηγιές»

Άλλοι, οι τολμηρότεροι, τις έκαιγαν με το τσιγάρο «στη χάση του φεγαριού, για να καθούνε κι ευτές. Ελέανε λοιπό: όπως ζβήνει ο ήλιος και το φεγάρι, ετσά να ζβήσεις κι εσύ μυρηγιά», και άλλοι, κατά την κυριακάτικη λειτουργία, όταν ο ιερέας αναφωνούσε το «τας θύρας, τας θύρας...» τις έτριβαν με την «καθαρή» παλάμη, λέγοντας «κάτι είχα κι ήχασα». ⁵²

—«αλειχίνες» (λειχίνες)

«Ήτανε κάτι σα βληγές στη μούρη ή και σ' όλο το σώμα. Τσι θεραπεύαμενε με σταχτόχορτο. ⁵³ Είναι το πυκνωμένο φύλλο τσι σκίας, χωρίς πολλές ρυτίδες μέσα». Το έβρεχαν στο νερό και το τοποθετούσαν επάνω στην «αλειχίνα».

—ανεμοπύρωμα

Ήταν ένα «κοκκινάδι» που εμφανιζόταν στο μάγουλο, στη μασχάλη, στο «λαρό», στο γόνατο, κ.α. Το «γιατρολοούσανε» με λιναρόσπορο ή με ανεμόχορτο (αμάραντο), που φύτευνε κυρίως στην περιοχή των Λαγκαδιών. Το κοπάνιζαν με αλάτι και το επέθεταν στο σημείο του ανεμοπυρώματος «για να παίρνει τη φλόγα». Όμως «το ήτεμα ήτανε ένα κι ένα. Μον το 'χει 'πει ο γέρο—Σέργης. Εβάζτανε ένα τσακουμάκι με νήσκα ή ένα αναφτήρα που πετά φωτιά. Ετσακούμανε λοιπό κι ήλεενε:

σήμερα είδα άστρα, είδα κάφτρα

αύριο ουδέ άστρα, ουδέ κάφτρα.

Σήμερα να 'σαι 'δω, αύριο να μη σε 'δω.

Μόνο που μου 'χενε 'πει, σε παρακαλώ, λέει, άμα ητεύεις ⁵⁴, να μη baίρνεις λεφτά από καένα».

Μιά δεύτερη επωδή («ήτεμα») για το ανεμοπύρωμα ήταν η εξής:

Νερουλιάρη, κουτουρλιάρη και κακέ πονεματάρη,
να σε φτω και να με φτεις, στο λεφτό να ξεραθείς.

—«σιλιαζμός» ⁵⁵ (σεληνιασμός)

«Επιστεύανε ότι είχανε πειράξει τα παιδιά οι δαίμονες, που 'χανε 'δει μέσα δωνε. Τα πιάνανε σπαζμοί, κι επέφτανε χάμω, και δεν ήπρεπε να τα πιάσει κα ένας, γιατί θα πομείνανε κοινά. ^{55a} Ήπρεπε αμέσως να φέρεις παππά, ήπνενε κοδά στη γεφαλή του παιδιού ένα μαχαίρι μανρομάνικο και σταυρό. Μετά εκεί

52.—Τρεις φορές

53.—Άγνωστη σε μένα η επιστημονική του ονομασία

54.—«Γητεύω» γιατρέφω με μαγικά μέσα. Κατά τον Φιλήντα, Γλωσσολογνώσια και Γλωσσογραφία 2, σ. 43, προέρχεται από το γοητεύω=γοητεύω, με χωρισμό του γο, που ελήφθη ως (ε)γώ. Άλλες ερμηνείες μπορεί κανείς να 'δει στον Ανδριώτη, Ετυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσ/νίκη 1983', στο λήμμα γητεύω, και στον Γ. Χατζηδάκι, Γλωσσολογικά Έρευναι, τ. Β' (1977) σσ. 243—244

55.—Σεληνιασμός — σιλνιασμός — σιλιασμός

55a.—Αρχαιοελλ. κυλλός.

που θα 'δούνε το πρώτο χελιδόνη, ⁵⁶ σταματούνε επί τόπου, και ανοίουνε ένα λακκάκι, και βρίσκουνε ένα γαρβουνάκι, άλλοι το βρίσκουνε, λέει, εκεί που ήπτεσενε το παιδί. Το βράζουνε εντό το καρβουνάκι οι γονείς του σαράδα μέρες, και του το δώνουνε». Το παιδί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του απαγορεύονταν ρητώς να γευθεί χοιρινό κρέας (επειδή ο Χριστός έχει ρίξει τα δαιμόνια κάποιου ασθενούς, δαιμονισμένου, στους χοίρους) και «στην αλλαγή του φεγγαριού εκάνανε λειτουργιές και το κοινωνούσανε, γιατί στη χάση του φεγγαριού, που 'ναι σκοτεινά, βγαίνουνε οι διαόλοι και οι δαίμονες». Πάνω απ' όλα όμως «εντό το πράμα θέλει ηστεία, πίστη και προσευχή», αφού και οι μαθητές του Χριστού, όταν απορημένοι ρώτησαν τον Διδάσκαλο για τις αιτίες της ανικανότητάς τους να θεραπεύσουν δαιμονισμένο, Εκείνος τους απήντησε ότι δεν είχαν ακόμη πιστεύσει.

—«αγιαθόνοι»

Τα μέσα θεραπείας τους ήταν πολλαπλά: λιναρόσπορος, ψημένο κρεμμύδι, φύλλο ξερού κρεμμυδιού λάδι και ζάχαρι, «πεδάνευρο» ⁵⁷ (ένα «γλωσσώτο» φυτό με πέντε «νεύρα» στο φύλλο του), ζεστά «πίτερα», τα οποία επέθεταν για να μαλακώσει ο «αγιαθόνας» και να δημιουργηθεί πύον. Μετά με βελόνα αποστειρωμένη στη φλόγα του λύχνου τούς τρυπούσαν, το πύον έφευγε, και την μικροπληγή περιποιούνταν με αλοιφή που οι ίδιοι κατασκεύαζαν με λάδι και κερί. Την ίδια περίπου αγωγή ακολουθούσαν και στην περίπτωση του «καλόερου» (καλόγερον).

—«πλευρίτης»

Τον καταπολεμούσαν με το «βιζικάδι» ⁵⁸ (μάλλινο παννί εμποτισμένο με πετρέλαιο) που τοποθετούσαν στο σημείο του πόνου. Την επομένη ο ασθενής «ήβγανενε εκεί μια καθήλα, σα βαλλόνι, γεμάτη νερό. Τηνε τρύπας κι ηκαθάριζενε». Δεύτερος τρόπος ήταν «τα καταπλάσματα με σιναπιζμό. Ήτανε ένα χόρτο αλεζμένο, ⁵⁹ σα δο πίτερο, και τονε τηγανίζανε, και τονε βάνανε στο σώμα του αθρώπου, να τραβήξει το κρύο». Αν αυτοί οι τρόποι αποδεικνύονταν αναποτελεσματικοί, είχαν κι άλλη λύση: τις βεντούζες, και μάλιστα τις «κοφτές», αυτές δηλαδή που το φουσκωμένο από την αναρρόφηση δέρμα το χαράκωναν με ξυράφακι, και εξέρχονταν τα «νιλοαίματα» ⁶⁰, αίμα και πύον μαζί. Για το απλό κρυολόγημα είχαν τις «σκέττες» βεντούζες, τις «κουφρόκουπες», για την «πούδα» όμως (ιταλ. *punta*, τη βαρειά μορφή κρυολογήματος) και τον πλευριτή είχαν τις προαναφερθείσες «κοφτές».

—αιμορραγίες

Κύρια αιμοστατικά φάρμακα σε περιπτώσεις κοψίματος του χεριού, επιφανειακής πληγής κ.α. είχαν τα κατατεμαχισμένα από τους ίδιους φύλλα του καπνού και κοπανισμένο αναμμένο κάρβουνο (σκόνη), τα οποία τοποθετούσαν στην πληγή. Για την αιμορραγία της μύτης, ειδικότερον, «ήπινες αλατόνερο, ήκανες τη γεφαλή σου απίσω, και σου βουλλώνανε με τα δαχτύλια δώνε τη μύτη σου, κι ησταμάτανε». Άλλοι «εβάνανε ένα γλειδί στη βλάτη, αποκάτω από τη φανέλλα, ε-

56.—Βλ. και σελ. 436

57.—*Scorpiurus sulcata* - *Plantago major*

58.—Ιταλ. *vescicante*

59.—Ήταν έμπλαστρο με κοπανισμένο σπόρο σιναπιού

60.—Υλοαίματα. Ύλη = πύον.

κείνα τα μεγάλα κλειδιά που είχανε τότες, να παγώσει το νεύρο που έρχεται απάνω στη γεφאלή».

—αμνυδαλίτιδα

Την καταπολεμούσαν με καταπλάσματα γενικώς («τηνιζμένο λιναρόσπορο» π.χ.), τον οποίο τοποθετούσαν μέσα σε καθαρή κάλτσα, και τύλιγαν τον λαιμό του παιδιού. Αντ' αυτού άλλες μητέρες ζέσταιναν βαμβάκι. Εμπειρικό, ανακουφιστικό μέσον ήταν επίσης οι «γαργάρες», με χαμομήλι και μολόχα, χωριστά ή και μαζί. Οι πλέον τολμηροί «τσι τρυπούσανε κιόλας. Εβάνανε απάνω σ' ένα βιρούνι λίγο *babaki*, το βουτούσανε στο μαύρο ιώδιο, και τσι τρυπούσανε όσες είχανε μέσα πύο».

—η ανεμοβλογιά

«Δεν ήθελενε καθόλου φως. Ήπρεπε να 'σαι κονκουλλωμένος, για να μη σε πάρει από μέσα. Πραχτικά δεν είχενε. Κάτι μερικοί εκάνανε μαγικά. Εδένανε σ' ένα βαννί χαλίκια, και το αφήνανε κοδά στο δοταμό, για να μη βασίνει σ' τσι ανθρώποι, κι άμα επέρνανε καένας από 'κει και το 'βρισκενε, το 'πιανενε και το πέτανε μέσα⁶¹. Άμα ήθελα να το πιάσει να το ανοίξει του κόλλανε η ανεμοβλογιά».

—«λίγερη»⁶² (ιλαρά)

Εκτός από τη συνεχή παραμονή του ασθενούς σε κλειστό και ζεστό δωμάτιο, «πραχτικό» φάρμακο ήταν τα άνθη «τσι κουτσουνάδας», της παπαρούνας. Τα συνέλεγαν την άνοιξη, τα έβραζαν, και έπιναν το ζωμό τους. Το αξιοπρόσεκτο στην περίπτωση αυτή είναι ότι καταπολεμούσαν τις «κοκκινίλες» της ασθένειας (κάλυπταν όλο το σώμα) με τα άνθη κατακόκκινου φυτού.⁶³

—ακράτεια ούρων

Έβραζαν κι έπιναν ημερησίως τρία ποτήρια «άουστρο»⁶⁴ ή «αγούδουρα»⁶⁵. Ειδικότερον, για να κόψουν τα μικρά παιδιά «το νυχτερινό κατούρημα» τοποθετούσαν επάνω στα πλευρά τους «ηλάστρι από αρσενικό λιβάνι, σαπούνι πράσινο άθιχτο, ρακί, και τα βάνανε απάνω σ' ένα φαδό παννί».

—«αιμορροϊδες» (αιμορροΐδες)

Τοποθετούσαν στον πρωκτό (τη χειμερινή περίοδο) μικρά στρογγυλά μπαλλάκια χιονιού, που διατηρούσαν μέσα σε υγρά παννιά. Οι αιμορροΐδες μαλάκωναν και «δεν ήτανε πια θρόβοι». Μετά, για να «γλυκάνει ο ποπός» τον άλειφαν με κηραλοιφή, παρασκευασμένη με κερί και λάδι.

61.—Για τον τρόπο αυτό θεραπείας («δια μεταβίβασεως της ασθενείας») βλ. Στ. Ημέλλου, Το περί ζώνων ιδιότητος έργον του Αιλανού ως πηγή περί μαγικών και δεισιδαιμονίων δοξασιών και συνηθειών, εν Αθήναις 1972, σ. 81 κ.ε.

62.—Από το αρχαιοελλ. ιλαρός > ιλερη > λίγερη

63.—Βλ. Δ.Β. Οικονομίδου, Δημόδης ιατρική εν Θράκη, Αρχαίον Θρακικό θησαυρού, τ. 16 (1951), σ. 227. Αναφερόμενος σε τέτοιου είδους θεραπεία γράφει ότι «... στηρίζεται εις τας αντιλήψεις των ομοιοπαθητικών, των εχόντων ως θεραπευτικόν δόγμα το "όμοιον τω ομοίω επί κρούεται" ή "similia similibus curantur" ...» Βλ. και Στ. Ημέλλου, Το περί ζώνων ιδιότητος ..., ό.π., σ. 68 κ.ε.

64.—Αρχαιοελλ. άγρωστις

65.—*Hipericum crispum*.

—«μαλάθρακας»⁶⁶

«Το πιο επικίνδυνο σπυρί που εγίνεκε ποτέ. Ήβγενε στη βλάτη και στα κρυφά μέρη. Ήτανε σα ζωδάρι,⁶⁷ μελανόμαυρο από τσι ακαθαρσίες που 'χενε μέσα». Για να σταματήσει η διόγκωσή του τον καταπολεμούσαν με «μαλαχτικά, με κερί και λάδι και με κοπανιζμένες σταφίδες, μαζί με την αλοιφή, γιατί η σταφίδα και η ζάχαρη είναι γλυκειά και τρώει τη βληγή, και την ανοίει και τη καθαρίζει». Άλλοι χρησιμοποιούσαν ως καταπλάσματα «κοπανιζμένο σάλιακα, γιατί ο σάλιακας, και ζωδανός και σκοτωμένος, είναι πάδα κρύος» ή «αξύγι του χοίρου». Αντισηπτική σκόνη για την αποφυγή μολύνσεων μετά το άνοιγμα της πληγής (άνοιγε μόνη της ή με σχίσιμο) είχαν δική τους, παρασκευασμένη από τριμμένο ξερό«λαόρτι»⁶⁸ (είδος αμανίτη, λευκού χρώματος και μικρού μεγέθους), που «ήτανε χίλιες φορές καλύτερη από τη σουρφαμίδα».

—«ψώρα»

«Το σώμα γεμίζει μαυρί••, σα δου Ιακώβ,⁶⁹ πιο πολύ τα δαχτύλια. Σε πονούσανε, εσπούσανε, κι ητρέχανε νερό. Ευρίσκαμενε κορακόχορτα και τα κοπανίζεμε με χοιροβοσκό μαζί, και τα βάναμενε απάνω». Άλλοι είχαν ένα ειδικό σαπούνι, το «ψωροσάπουνο», με το οποίο έκαναν τις αναγκαίες πλύσεις.

—ψείρες

«Τη Γατοχή, αλλά και προι, τα παιδιά εκείνα τα χρόνια εψειριάζανε. Και με το πετρέλαιο, με το λούσιμο, ταχτικά, επροσπαθούσανε οι καμένες οι μαννάδες μας να τσι καταστρέψουνε. Κάθε τριχά ήθελα να 'χει πέδε κόνιδες απάνω, ήσκα-νε η κόνιδα κι ήκανενε τσι ψείρες. Ήτράβανε η κάθε μάννα τα παιδιά τζη, άμα ήθελα να ψειριάσουνε, μια—μια δρίχα να βγάλει τη γόνιδα, να μη βρολάβει να σκάσει».

—«βροχικά»

Η καταπολέμησή τους ήταν δυσκολότατη και μάλλον ανεπαρκής, αν κρίνουμε από την πληθώρα των πασχόντων που δεν είδαν την κατάσταση της υγείας τους να καλύτερεί, παρ' τα «πραχτικά» που χρησιμοποιούσαν. Ένα απ' αυτά ήταν το μαύρο ιώδιο, μερικές σταγόνες του οποίου διέλυαν μέσα σε ένα κρασοπότηρο, τρεις—τέσσερις για τους μικρούς, δέκα για τους μεγαλύτερους.

—ευκοιλιότητα, δυσκοιλιότητα

Για την πρώτη, όπως και σήμερα, το λεμόνι με τσάι ή με καφέ ήταν το καταλληλότερο φάρμακο, μαζί με το βραστό ρύζι και το ζουμί του, το «ριζόνερο».

66.—Από το μελανθράκιον (μέλας + άνθραξ)

67.—Έτσι ονομάζουν κάθε εξόγκωμα του σώματός τους (αλλά και το μη προσεζόμενο για σφαγή ζώο, το θρεφάρι)

68.—Πληθ. λαόρτια, λαούρτια και λαούρτια στην Αντίπαρο (χ/φο 862, σ. 31), λαγουρτια στην Ανατολή της Κρήτης (χ/φο 899, σ. 66), αόρτια στη Βόρεια Νάξο. Τα χειρόγραφα είναι από το αρχείο του Ι.Α.Ν.Ε.

69.—Μήπως εννοεί τον Ιώβ;

Για την δεύτερη «εβράζανε κι επίνανε αμιολόχα». Για τον ερεθισμό δε του πρωκτού «εκόβανε από άθιχτο σαπούνι ένα ζομμάτι, με λάδι, και το βάνανε στο बोπό, για να μη βονεί».

Το «φούσκωμα / η φούσκωση» του στομάχου

«Το χαμομήλι ήτανε το πρώτο. Και τώρα ακόμα, άμα φάει κανείς να πούμε το φαῖ, ανάλογα το φαῖ, και νοιώθει το στομάχι φουσκωμένο, πίνει το χαμομήλι και ρεύεται».

—«λυσσοδερία» (δυσεντερία)

Ήταν ασθένεια κυρίως των βρεφών. Τα προσέβαλε «οδο τα απόκοβγιενη η μάννα δωνε, και τωνε δωνενε ξένο γάλα». Λυσίπονο φάρμακο είχαν το τσάι με το λεμόνι.

—κοιλόπονος

«Εβράζανε ρίγανη κι επίνανε το ζουμί».

—«τζίβουνας»

Έπρεπε τη στιγμή που θα χτυπούσες το κεφάλι σου και το «καρούβαλο» άρχιζε να δημιουργείται, «να το πιτακώσεις γερά, για να μη φουσκώσει, και κοθρέσσα ⁷⁰ με κρύο νερό. Άμα ηφούσκωνε, εβάνανε απάνω προζύμι με ζάχαρη ή κοπανιζμένο ασπροσάλιακα».

—τσιμπήμα εντόμου

«Εκατούργιες χάμω, ήκανε λάσπη με το χώμα και το βανες απάνω στο τζίβημα. Σε δυο μέρες εξεπρήσκουνε».

—τσιμπήμα φιδιών

Το ταχυνεργό δηλητήριο της οχιάς («τσι όχεδρας») ⁷¹ και του «άννδρου δρύτη» ⁷² δεν είχε αντίδοτο και «πραχτικά» φάρμακα. «Σε τσίβησενε ο άννδρος δρύτης, δε γλιντώνεις να χεις το θεό βάρβα, του λαφιιάτη δεν ήτανε και τόσο επικίνδυνο». Όταν λοιπόν τους τσιμπούσε «λαφιιάτης» έδεναν ένα κομμάτι σχοινί ή μαντήλι λίγο πιο πάνω από την πληγή, «για να κόψει το αίμα, τηνε χαράκωνες με μαχαίρι, πιργιόνι, ό,τι είχες εκείνη την ώρα, τηνε πουνσούμαζες, ⁷³ κι ερρούφας το αίμα, που είχενε μέσα και δηλητήριο, και το φτυνες. Καλόν—κακού επάνεες και στο γιατρό μετά». Μερικοί, «που δεν εφοβούδανε το αίμα, είχανε κόψει

70.—Ιταλ. compressa

71.—Αρχαιοελλ. έχιδνα > έχεντρα > όχεδρα, με επίδραση του όφης (για το ο) και του σκολόπεντρα (για την κατάληξη)

72.—Αν—υδρος υδρ—ιτης. Ειδος φιδιού, με θανατηφόρο δηγημα. Είναι πάντως απορίας άξιον πως ήταν υδρίτης και άννδρος. Προσωπικώς γνωρίζω τον «φρυτες», που παιδάκι τους έβλεπα μέσα στα νερά των πηγαδιών

73.—Την πίεζες.

τα δαχτύλια δῶνε με το πιργιόνι». Λέγεται ότι οι παλαιότεροι, πιστοί στην εντολή «ο τρώσας και ιάσεται», όταν τους τσιμπούσε οχιά «τῆνε σκοτώνανε και τη ρίχτανε απάνω στη φωτιά μέχρι να γενεί σταχτή, και τῆνε βάνανε απάνω στη βλήγη»⁷⁴.

—το «στρίψιμο» του εντέρου (ειλεός)

«Εφουσκώνανε ένα δουλούμι και το περνούσανε μεσ' το βοπό με ένα δουνδούνι. Μετά το λύανε απότομα, ελέρνανε ο αέρας στο άδερο, και το ξετύλιε».

—δηλητηρίαση

Η θεραπεία της στηριζόταν στην πρόκληση εμετού. Εμετικό παρασκεύασμα δημιουργούνταν με την ανάμιξη του «κοροκού» του αβγού, γάλακτος και καφέ.

—«μεσόπονος» (ισχυαλγία)

«Εξάπλωνε χάμω κι ήβανε το βρωτότοκο γιο δου να τονε πατήσσει στη μέση, κι γήινούσανε καλά».

—«μέλες / χιονίστρες»⁷⁵

Τοποθετούσαν επάνω στα κάρβουνα της «φουγούς» μία λεμονόκουπα, μέσα στην οποία είχαν ρίξει αλάτι. Ο βρασμένος και αλατισμένος χυμός του λεμονιού τις καταπολεμούσε δραστικά.

—κάλλοι⁷⁶

Βύθιζαν αρκετή ώρα το πόδι τους σε ζεστό νερό, «για να παπαρώσει και να μαλακώσουνε οι κάλοι, και τσι κόβανε μετά με το ψαλίδι ή το μαχαίρι». Ως εναλλακτικές λύσεις για το μαλάκωμά τους χρησιμοποιούσαν «πεδάνευρο», ψημένο στο λύχνο κρεμμύδι και ιώδιο.

—οδοντόπονοι

Τους αντιμετώπιζαν με το γάλα των φύλλων της συκιάς ή με μία γουλιιά στροφυλιά, που την άφηναν αρκετή ώρα μέσα στο στόμα τους, «για να μονδιάσει το δόδι». Σήμερα, αντί στροφυλιάς, χρησιμοποιούν ούζο.

—«ματόπονος / πονόματος»

«Εβράζανε ένα αβγό κι εβάνανε το ασπράδι δου σ' ένα καθαρό παννί, και το βάνανε από βραδύς απάνω στο μάτι, ως το πρωί, συνέχεια, ώσπου να περάσει». Άλλοι υπομονετικά συνέλεγαν το υγρό που έρεε κατά το κόψιμο των κλημάτων

74.—Βλ. σημ. 63 λίγο πιο πάνω, και Στ. Ημέλλου, Το περί ζώων ιδιότητος ..., ό.π., σ.72 κ.ε.

75.—Αρχαιοελλ. χιμέτλη / χιμετλον

76.—Εννετ. calo < λατιν. callus.

του αμπελιού, το οποίο «εστάζανε στο πονεμένο μάτι».

—«αφτόπονος» (ωτίτιδα)

Ζέσταιναν τούβλα και «γασριά» από θρυμματισμένα πιθάρια (ή ψημένο κρεμμύδι) και τα τοποθετούσαν επάνω στην πάσχουσα περιοχή. Άλλοι έρριχναν δύο — τρεις σταγόνες ζεστό πετιμέξι μέσα στον ακουστικό πόρο.

—πίεση

Το σκόρδο και ο βρασμένος «αγοίδουρας» (πρωί, μεσημέρι, βράδυ) ήταν η πιο ενδεδειγμένη συνταγή για τη θεραπεία της.

—«ρεματιζμοί» (ρευματισμοί)

Τα θαλάσσια μπάνια, τα αμμόλουτρα, και οι χονδρές μακριές και ζεστές κάλτσες ήταν τα προσφορότερα μέσα που μετέρχονταν, αν και η ιασιμότητα των ρευματισμών ήταν δύσκολη υπόθεση. Αφού έκαναν το θαλάσσιο μπάνιο τους «εβγαίνανε στην άμμο, εκεί σ' τσι Δούβες, κι εκάνανε λάκκοι, δυο — τρεις λάκκοι ήθελα να κάμει ο καθένας, να πυρώσουνε μέσα, να 'βει ο ένας, να τονε χώσει ο άλλος, κι εγίνουσανε βουτάκι από τον ιδρω».⁷⁷

—«μαμάκωμα / μαμάκεμα» (μώλωπες)

«Κοπανιζμένα βυζάσκελλα»⁷⁸ ή κρομμύδι απάνω σε παννί, και μετά απάνω στο μαμάκωμα.

—«εγάματα» (εγκαύματα)

«Το αλείβανε με δομάτα, για να πάρει το γάψωνα»⁷⁹ Άμα πάλι, λέει, κάψεις το δαχτύλι σου, πιάνεις μ' ευτό τη γάτω άκρια του αφτιού και δροσίζεται». Τα παραπάνω αφορούσαν ασφαλώς σε ελαφράς μορφής εγκαύματα. Για τα σοβαρά και επικινδυνότερα τα «κορακόχορτα» και το λεύκωμα του αβγού (αλλά και ολόκληρο, «χτυπητό») ήταν και σ' αυτή την περίπτωση τα κατάλληλα θεραπευτικά μέσα.

—«στραβολήμα» (εξάρθρωση)

Βύθιζαν το «βγαλμένο» πόδι ή χέρι σε ζεστό νερό, στο οποίο είχαν διαλύσει «άθιχτο σαπούνι», και άρχιζαν συνεχείς μαλάξεις γύρω από την περιοχή της μετατοπισμένης αρθρώσεως. Εν συνεχεία με απότομη δυνατή κίνηση επανέτασαν, επανέφεραν στην κανονική του θέση, το κόκκαλο («στη γλείδωση»). Το έδεναν δέκα περίπου ημέρες με παννί, αφού προηγουμένως το αλείφαν με αλοιφή από σαπούνι, λεύκωμα αβγού και λίγο ρακί, τα οποία ανεμείγνυναν όλα μαζί μέσα σε ένα πιάτο.

77.— Χαρακτηριστική φράση για τον καταϊδρωμένο

78.—Πρόκειται περί κάποιου είδους ασκέλλας

79.—Τον καύσωνα.

—«σπάσιμο» (κάταγμα) χειριού ή ποδιού

Αφού επανέτασαν το κόκκαλο στη σωστή του θέση, κατασκεύαζαν «νάρθηκα» από πλατειές σχίζες καλαμιών, «και τσι βάνανε γύρω—γύρω από το σπαζμένο χέρι ή ποδάρι ήτανε 'κεινο, και το δένανε με φασκιές. Ήμενενε ετοά ένα μήνα, μέχρι να δέσει».

—πονοκέφαλος

«Εβάνανε μια φέττα λεμονιού ή κολοκυθιού απάνω στο κούτελο. Μετά ήτανε οι ασπιρίνες».

—«θέρμη» (ελονοσία)

Παρουσιάζοταν από το Πάσχα «μέχρι να κρυώσει ο καιρός». Τα συμπτώματά της ήταν «κρυάδες» (ένα δυνατό αίσθημα ψύχους), που το διαδέχονταν ιδρώμα και ανάκτηση των σωματικών δυνάμεων του ασθενούς. («Να σκίξει ο ήλιος τη βέτρα και 'συ να κρυώνεις. Να σου βάνουνε απάνω σου τόσα ρούχα και 'συ τα ίδια. Και μετά ένα ιδρώμα, κι επααίνανε οι ανθρώποι κάτω, εδάξει»). Δύο — τρεις ημέρες αργότερα τα ίδια πάλι συμπτώματα, και ο κύκλος συνεχιζόταν επί ένα τουλάχιστον μήνα. Μοναδικά, αλλά όχι και τόσο δραστικά φάρμακα, ήταν το κινίνο «και ένα ματζούνι», ⁸⁰ φαρμάκι δηλητήριο, που το κάνανε μοναχοί δώνε, από κρασί, κινόκρασο ⁸¹ το λέανε. Μέσα σε μιά γαράφφα κρασί εβάνανε ένα φάρμακο, το παίρνανε από το φαρμακείο εκείνο, κι ήτανε μια σκόνη, πολύ πικρή. Ήθελα λοιπό να βάλει μια οκά κρασί, δυο—τριώ χρονώ, και να βάλει μέσα μια δόση φάρμακο, να πίνει κάθε πρωί νηστικός ένα δοτήρι. Είχανε ακόμη κι άλλο ένα φάρμακο, τώρα το θυμήθηκα, την αγριαγουριά. Ήβραζες το αγουράκι κι ήπινες ένα δοτηράκι».

Λιτία της φοβερής αυτής ασθένειας (εντυχώς μη θανατηφόρου, «εγίνουσιν όμως σκελετός») ήταν τα πόσιμα, αλλά κυρίως τα λιμνάζοντα στα χαντάκια του Λιβαδιού ακάθαρτα νερά, που ήταν εστίες κοινωνιπιών. Το Γλινάδο ταλαιπωρήθηκε επί δεκαετίες από τη μάλιστα της «θέρμης».

—φυματίωση

«Επαρουσιάζουσανε στην αρχή ένα βηχάκι κοδό, ⁸² και ο άνθρωπος ήχανε το χρώμα δου κι ηδυνάτιζενε σιγά—σιγά. Ήδουλιούσαμενε να πάμενε στο σπίτι δου, γιατί εκόλλανε, επέβαινενε κι εδουλιούσανε να τονε θάψουνε. Επεθάνανε πολλοί...». Πριν ανακαλυφθεί η σωτήρια πενικιλίνη «είχαμενε μόνο καθάρισιο και κινίνα, μα δεν εκάνανε τίποτα».

—τραύματα

Το αποτελεσματικότερο, αλλά δυσεύρετο, φάρμακο για τα κάθε λογής τραύμα-

80.—Τουρκ. macun

81.—Αν η γραφή του είναι ορθή, υποδηλώνει τον βαθμό της πικράδας του. Στην Κρήτη (χ/φο 611, σ. 21, του Ι.Α.Ν.Ε.) ονομάζεται ματζουνόκρασο

82.—Ασθενής βήχας.

τα ήταν η «κουφοξυλιά», ⁸³ ευτό που είναι σαν αλεύρι μεσ' τσι τράβες, που τσι τρώει το μαμούνι. Τη βάνανε απάνω στη βληγή και ήγιανενε. Ήκανενε και για το σύγμα, που ησυγαίουσανε τα μικρά παιδιά». Ελλείψει της «κουφοξυλιάς» τα κοπανισμένα «βιζάσκελλα» ήταν το προσφορότερο μέσο.

Οι παλαιότεροι χρησιμοποιούσαν ένα πολύ παράδοξο (με τα σημερινά δεδομένα) τρόπο επονώσεως των τραυμάτων και γενικώς των πληγών: το «*θάρσαμο*» ⁸⁴ ή «*ποδικόλαδο*». Έπαιρναν «*αμάλιαστα*» μικρά ποντίκια, τα έβαζαν σ' ένα μπουκάλι με λάδι, το «*κουτώνανε*» ερμητικά και το άφηναν αρκετό διάστημα στον ήλιο μέχρι τα ποντίκια να σατίσουν τελείως. Το ποντικόλαδο αυτό ήταν άριστη φαρμακευτική συνταγή για πολλά είδη τραυμάτων.

β. Κτηνιατρική

—ασθένεις ορνίθων

—«*κόριζα*»

«*Εκοριζιάζανε* άμα δεν είχανε νερό να πιούνε. Εβγάνανε από κάτω από τη γλώσσα μια φλούδα άσπρη, σα τζίπα, σαν άλλο γλώσσάκι άσπρο, κι εκιτρίνιζενη όλη κι εκουκουριάβλιαζε ⁸⁵. Επιάνανε την όρνιθα, τσι βγάνανε όξω τη γλώσσα, κι εβγάνανε ευτή τη τζίπα σιγά—σιγά, για να μη γοπεί η άκρια τσι γλώσσας τση και ψοφήσει».

—ψείρες

Τις εξολόθρευαν με πατατόσκηνη ή ψειρόσκηνη, που έρχιχναν επάνω τους ή μέσα στο κοτέτσι.

—ειλογιά

«*Επρῆζουσανε τα μάτια δῶνε και επρέχανε*». Το σκόρδο (αναμειγμένο στα πίτουρα, ή σκέττο, τεμαχισμένο σε μικρά μέρη, που τις ανάγκαζαν να καταπιούν ανοίγοντας βιαίως το στόμα τους), το ιώδιο και η χλωρίνη διαλυμένα στο πόσιμο νερό τους, το θειάφι (κι αυτό αναμειγμένο στα πίτουρα) ήταν οι πλέον συνήθεις μέθοδοι θεραπείας της.

—αιγοπροβάτων

—ασθένεια της σπλήνας

«*Τα 'κοβενε η σπλήνα κι εψοφούσανε. Τα πότιζες βότανα τσι γης και βασιλικό τσι γης*».

83.—Βλ. Γ. Ν. Χατζαδάκι, Κοσσυμιάτια, Αθηνά 8 (1896), σ. 134. Κορσέ, Αττικά 2, σ. 208 και 4, σ. 255. Πολλαχού της Ελλάδος είναι το δενδρόνιο *Sabucus nigra*, η ακτία, με την παχιά εντεριώνη (ψύχα) στο κέντρο του κορμού και των κλώνων του

84.—Ιταλ. *balsamo* < ελλην. βάλαμον

85.—«*Μαζεύονταν*», συρρικνώνονταν, παρέμενε ακίνητη, δεν είχε όρεξη για φαγητό, σαν τη «κουκουμάβλια» (κουκουβάγια). Στην Απειρανθο (χ/φο 440 του Ι.Α.Ν.Ε., σ. 143) σημαίνει «κάθομαι μόνος μου όλη τη νύχτα».

—«τσιλιό»⁸⁶ (διάρροια)

«Βγάνουνε αίμα και κάτι σα μύξες σ' τσι βουρβουλιές τώνε. Τα ποτίζαμενε αγριλιά και σκινιά βραζμένη. Τα δαμάλια τα ποτίζαμενε λεμόνι».

—μαστίτιδα

«Επετρώνανε κι ελειώνανε τα βυζιά δώνε, από μάτι τα πιο πολλά. Εξέκανε⁸⁷ η μια ρώα, κι ήβγανε η μια μόνο γάλα. Βγάνει απάνω στη ρώα σπυριά, και το γάλα τζη έχει λίγο αίμα. Ελείβγαμενε τη ρώα με ταχίνι και με σαπουνάδα, με κρύο νερό, και μετά με αζύγι του χοίρου, για να μαλακώσει. Τα ίδια εκάναμενε και σ'τσι αελάδες που παθαίνανε μαστίτιδα».

—ασθένειες «χοδρών» ζώων
(αγελάδων, γαϊδουριών, μουλαριών)

—«φούσκωμα»

Οι αγελάδες κυρίως προσβάλλονταν από αυτήν την ασθένεια, όταν έτρωγαν πολύ τριφύλλι. «Τσι πότιζες πετρέλαιο κι εξεπρήσκουδανε. Οι Ιταλοί θυμάμαι ετότες στη Γατοχή τσι βάνανε μεσ' στη θάλασσα. Ένας χτηνίατρος που 'ρθενε μετά, από την Αρβανία θαρρώ ήτανε, ο Σουλεϊμάν, τσι τρύπανε στη βάδα μέχρι τη γοιλιά, κι εξεθυμαίνανε».

—πληγές γενικώς

Τις έπλεναν και τις απολύμαιναν με αλατόνερο, θαλασσινό νερό και οξυζενέ.

—«μαλαπόδιασμα»⁸⁸

Μαλάκωναν τα νύχια των ζώων από την πολυήμερη παραμονή τους σε υγρούς, γεμάτους λάσπη και ακαθαρσίες «μιτάτους», και δεν μπορούσαν να βαδίσουν. Θεραπεία μοναδική ήταν ο καθαρισμός του χώρου. «Εκαθαρίζαμενε καλά τσι μιτάτοι κι ερρίχναμενε χάμω κοπράχερα,⁸⁹ τα κόδαλα,⁹⁰ που μείνουνε μεσ' τσι γούρνες τω ζω από τα άχερα που τρώνε».

—«αβιδέλλες» (βδέλλες)

Κολλούσαν στη γλώσσα των ζώων και τους απομυζούσαν το αίμα. Έβγαζαν έξω με προσοχή τη γλώσσα του ζώου και τις αποκολλούσαν.

86.—Από το τσιλώ, υποχωρητικώς

87.—Καταστρέφονταν

88.—Από το ρ. μαλαποδιάζω, το αρχ. μωλωπιζω

89.—Κοπριά + άχερα (άχυρα)

90.—Αρχαιοελλ. κόνδυλος. Τα ονόμαζαν και «απάχερα».

—«απαλάς»⁹¹

Σχηματίζονταν οιδήματα γεμάτα αίμα στα ούλα των ζώων και δεν μπορούσαν να πιουν νερό. Αιτία ήταν κυρίως «οι καρπουζόπετσες και τα φυλλοκάλαμα που ετρώανε, κι ό,τι άλλο πράμα ήτανε υγρό». Άνοιγαν το στόμα του πάσχοντος ζώου, περνούσαν ανάμεσα στην πάνω και την κάτω γνάθο, για ευνοήτους λόγους, ένα ξύλο, και με το «πριγιόνι» χάρασσαν το οίδημα, «το τραχανίζανε, για να ανοίξει και να φύουνε τα νυλοαίματα, και το τρίβανε με αλάτι».

—«μάλι»⁹²

«Ετρέχανε οι μύξες τω γαδάρω και τω μουλαριώ κι εβρώμιενε πάθος».⁹³ Εβράζαμενε γέννημα, το ρίχναμενε ζεστό όπως ήτανε μεσ' στη χυλωτήρα,⁹⁴ και το βάναμενε αβροστά στη μούρη του ζου, ό,τι να μη γαεί, γιατί κάβγει και βγάνει καπνό. Το μουλάρι ανάπνεε το γαπνό κι ηκαθάριζενε».

—κατάγματα

Τα αντιμετώπιζαν όπως και στην περίπτωση των ανθρώπων.

—τέτανος

«Επυρώνανε γερά ένα σίδερο και το βάνανε απάνω στη βληγή, οι γαδάροι το πολυπαθαίνανε. Ήκαιενε λοιπό εκείνο το μέρος και υπήρχενε περίπτωση να σωθεί».

—κοιλόπονος, ευκοίλια

«Τα ποτίζαμενε ρακόμελο, τσίπουρο ζεστό με λειωμένο μέλι, το πίναμενε κι εμείς το χειμώνα για να ξεσταθούμε το πρωί. Για την ευκοίλια το καλύτερο γιατροσόφι ήτανε ο σπόρος τσι αλναριάς βραστός, μ' εντό τα ποτίζαμενε».

γ. Προληπτική χρήση φαρμάκων

—Πριν από την οινοποσία, έτρωγαν ένα ολόκληρο κρεμμύδι, για να αντέξουν στο κρασοπότι

—για να αποφύγουν τους πυρετούς μία ολόκληρη «κεφαλή» σκόρδο ήταν το καλύτερο προληπτικό φάρμακο⁹⁵.

91.—Στην Κρήτη (χ/φο 852 του Ι.Α.Ν.Ε., σ. 18) λένε «τ' απαλά», και εννοούν τον ουρανίσκο των ζώων

92.—Άγνωστο σε μένα το έτυμο της λέξης. Θεωρώ απίθανο να είναι το τουρκ. mal=περιουσία, που συναντάται στην παροιμία «κάλλιο στο μάλι μου, παρά στο κεφάλι μου» (καλύτερα δηλ. να χάσω την περιουσία μου, παρά τη ζωή μου)

93.—Συνώνυμο του «βρώμα και λυσωδιά» (δυσωδία)

94.—Το σακκούλι που κρεμούν στο κεφάλι του ζώου, μπροστά στο μουςούδι του, με την ταγή του (τροφή του)

95.—Συγκεντρωτική βιβλιογραφία για τη δημόδη ιατρική βλ. στον Δ.Λουκάτο, Εισαγωγή..., ό. π., σσ. 238—240 και 315.

4. ΜΑΝΤΙΚΗ

α. από τα σημεία του σώματος και τους παλμούς του

—ελιές

«Όποιος έχει πολλές ελιές⁹⁶, έχει να περάσει πολλά βάσανα».

—αφτιά

«Όποιος έχει μεγάλα αφτιά, ζει πολλά χρόνια». «Άμα βουίζει το αριστερό σου αφτί είναι κακό σημάδι, άμα το δεξί, καλό. Το σταυρώνομενε τρεις φορές και λέμενε: σε καλό να μας έβγει, σε καλό μας. Εντός που έχει μεγάλα αφτιά, άμα γοκκινίζει το ένα, λένε γι' αυτόν δυο άτομα, άμα γοκκινίζουνε και τα δυο δου αφτιά, τονε συζητούνε πολλοί».

—δόντια

«Ο αργιοδόδης γίνεται πλούσιος, είναι τυχερός, ενώ ο πυκνοδόδης φτωχός».

—μέτωπο

«Όποιος έχει πολλές ρυτίδες, θα 'χει πολλά βάσανα. Όσοι έχουνε μεγάλο κούτελο θα 'ναι πονηροί, όσοι έχουνε μικρό θα 'ναι λιγάκι αγαθοί».

—δύο «κορφές» στο κεφάλι

«Όσοι έχουνε δυο κορφές στη γεφαλή δωνε, θα παδρευτούνε δυο φορές».

—φρύδια

«Ο ζμιχτοφρύδης θα 'ναι ευτυχιζόμενος».

—παλάμη, δάκτυλα

«Άμα οι παλάμες έχουνε μέσα πολλές γραμμές, θα 'ναι βασανιζόμενος. Μια από 'φτες είναι η γραμμή ται ζωής, που δείχνει πόσο θα ζήσεις. Τα δαχτύλια, οδα τα δεδώνεις και κάνουνε απάνω, θα 'πει ότι θα πάρεις πλούσια νύφη, άμα είναι ίσια θα 'σαι φτωχός. Άμα σε τρώει το αριστερό χέρι, θα πάρεις λεφτά, άμα σε τρώει το δεξί, θα δώκεις».

—νύχια

«Όποιος έχει λίγες ασπράδες μεσ' τα νύχια δου, θα γίνει φτωχός. Όποιος έχει πολλές θα πλουτίσει, και θα 'χει και πολλές αγαπητικές»

—μάτια

«Άμα βετά το αριστερό σου μάτι, θα 'δεις κάποιο από τα ξένα. Άμα βετά το δεξί, θα στεναχωρεθείς».

—πάρνισμα

«Άμα φτερνιστεί καένας του λένε με τις υγείες σου. Κάποιος τονε θυμάται και τονε συζητά. Λες ένα νούμερο, κι εντός που τονε συζητά αρχίζει το όνομά δου από το γράμμα τον αφοράβητον που αδιστοιχίζει στο νούμερο που 'πες».

96.—Βλ. τη μελέτη του Α. Παπαδοπούλου—Κεραμειός, Αι του σώματος ελαίαι, Λαογραφία 1 (1909), σσ. 578—81.

—λόξιγγαις

«Κάποιος μας σε βάνει στο νου δου».

β. από «σημεία» («κακοσημαδιές» — «καλοσημαδιές»)

—τριξιμο

«Όταν ακούς τη δουλάπα ή κάποιο βαούλο να τρίζει ή στο εικονοστάσι, είναι κακό σημάδι, είναι σημάδι θανάτου. Το ίδιο κι οδὰ σπάσει καθρέφτης»

—χύσιμο λαδιού, καφέ, κρασιού

«Είναι μεγάλη γρουσουζιά να χυθεί το λάδι. Ο καφές άμα χυθεί, παίρνεις λεφτά. Το χύσιμο τον κρασιού είναι γούρι καλό».

γ. πυρομαντεία

—οι «χάφρες» των «μαυροτσούγκαλων»

«Όδο τα βάναμεν στη φωτιά για να μαγειρέψομενε, εσχηματίζουσαν από κάτω κάτω κόκκινες χάφρες που επαινονόρουσαν σα μελιδάκοι⁹⁷, κι εφτιάχνανε ένα σχήμα σα φεγάρι, τότε ελέαμεν ότι θα πάρομεν λεφτά».—το «λιόφυλλο» του Κληδόνου⁹⁸

«Ερρίχναμεν απάνω στη φωτιά ένα λιόφυλλο και εβάναμε στο νού μας ένα αγαπητικό που τον θέλαμεν. Αν ήθελα να σαρτάρει το λιόφυλλο, θα τον παίρναμεν. Α δε εσάρτενε...».

—η πυρά των Χριστουγέννων

«Ερρίχνανε μεσ' τη φωτιά κριθάρι και στάρι για τη γαλή σοδειά. Όποιο κονγκί επετιούσαν πρώτο όξω, θα 'τανε καλή η σοδειά. Άλλοι ερρίχνανε αλάτι τη βρωτοχροινιά, τρία κονγκιά χοδρό αλάτι, για να 'δούνε πως θα βγει ο χρόνος. Άμα το αλάτι επετιούσαν όξω, θα 'χαμεν καλή χρονιά, άμα νήμενε μέσα, θα 'τανε δύσκολη χρονιά».

—φύσημα φωτιάς

«Οι εχθροί μας έχουνε να κάμουνε για μας. Τότε ελέαμεν: σταχτή στα μάτια δωνε».

δ. απαντήματα

—ανθρώπων

—την Πρωτομαγιά

«Όποιο άτομο ήθελα να 'δεις το πρωί, θα το προσέξεις ολόκληρη τη χρονιά, γιατί θα σου 'φερνε καλό ή κακό. Πρέπει να πρωτοδείς μόλις έβγεις από το

97.—«Μελίδακα» ονομάζουν στο χωριό το μυρμήγκι

98.—Βλ. περισσότερα παρακάτω, σ. 449.

σπίτι σου θάλασσα, εκκλησιά ή μύλο, για να 'σαι, λέει, αζβέροτος, αλέστος και δουλευτής»⁹⁹.

—το πρωί της σποράς (βλ. σσ. 148—149)

—ζώων

μαύρη γάτα: «μεγάλη γρουσουζιά»

άσπρος λαγός: «ωραία χρονιά»

φίδι: «άμα απαθήξεις¹⁰⁰ φίδι που πάει στη δύση, είναι θάνατος, και το σκοτώνεις. Άμα βάει ανατολικά, το αφήνεις...».

—αντικειμένων

βελόνα: «Άμα νέβρεις βελόνα στο δρόμο σου, μεγάλη ευτυχία σε περιμένει»

δακτυλίδι: «είναι στεναχώρια»

κόκκινο¹⁰¹ παννί: «κάτι θα 'ρθει γρήγορα, καλό ή κακό».

ε. Οιωνοί (πτηνά)

—νεκροπούλλι

«Κλαίει σα μικρό γατάκι, παράξενα. Δεν είναι η κουκουμάβλα και ο γιόνης που λένε. Μοιάζει μ' ευτά, αλλά έχει απάνω από τ' αφτιά του κάτι τρίχες όρθιες, πολλές μαζί, που φαίνονταν σαν αφτιά. Λαλεί από τσι έδεκα ως τσι δύο τα μεσάνυχτα. Από 'κει και πέρα θα πάψει. Προμηνύει θάνατο».

—κοράκια

«Άμα τζακώνουνε στον ουρανό, αδρόνιο θα χωρίσει».

—όρνιθα

«Άμα γράζει ανατολικά είναι χαρά, καλό σημάδι, δυτικά είναι θάνατος. Τότε τσι λέανε: το κακό στη γεφαλή σου, τη σφάζανε, εκάναμενε ένα λάκκο και τη χώναμενε. Δε δη δρώανε. Άλλοι πάλι, επειδή τη λυπούσανε φαίνεται να δη βετάζουνε, επετούσε νε μόνο τη γεφαλή και τη δρώανε. Επετούσανε τη γεφαλή, γιατί επιστεύανε ότι απάνω τζη έχει πάει το κακό. (...) Όποια πάλι νέα κοπέλλα ήτρωενε δίκορκο αβγό, έλέανε ότι θα κάμει δίδυμα παιδιά».

στ. ζώα — έντομα

«Άμα η γάτα νιαούζει πολύ είναι θάνατος. Ο σκύλος άμα ουρλιάζει δυτικά είναι κι ευτός θάνατος. Όποιος δει για πρώτη φορά άσπρο¹⁰² αρνί θα 'χει καλή χρονιά, μαύρο¹⁰³ αρνί είναι κακή χρονιά. (...) Ο χοίρος άμα τον απαθήξεις είναι κακό σημάδι. (...) Οι μελιδάκοι μες' το σπίτι ή όξω απ' τη βόρτα ή μες' την αυλή είναι μεγάλη ευτυχία, και ιδίως άμα είναι φτερωτοί. Είναι πιο μεγάλη ευ-

99.—Όπως η θάλασσα δεν ησυχάζει ποτέ και ο ανεμόμυλος γυρίζει ταχύτατα

100.—Αρχαιοελλ. απαντώ = συναντώ (εδώ)

101—102—103.— Για το συμβολισμό των χρωμάτων στη Λαογραφία, βλ. Στ. Κυριακίδου, Τα σύμβολα ..., ό. π., σ. 540.

τυχία, θα 'χεις πολλή ή και καλή σοδειά. (...) Τα μνοιώματα ¹⁰⁴ είναι το γούρι του σπιτιού. Είναι πορτοκαλοκίτρινα με κάτι μικρά ματάκια και είναι πάδα σ' τσι γωνιές του σπιτιού. Δε πρέπει να τα πειράξεις. (...) Άμα νέβει καμμιά αλογόμυια στο σπίτι και κάτσει απάνω σου, θα πάρεις γράμμα από ξενιτεμένο ή θα 'ρθει από τη γξενιτειά. Ο μουσαφίρης ¹⁰⁵ φέρνει την είδηση ότι κάποιος από τα ξένα θα σε επισκεφτεί».

ζ. φυτά

—«αθάνατα»

«Τη χρονιά που εβγαίνανε πολλά αθάνατα, θα 'χαμενε και πολλοί θάνατοι. Για τη γαλή σοδειά σε γέννημα εξανόιανε και τσι αρθήκοι. Άμα είχανε πολύ καρπό, θα 'χαμενε και μεις ευφορία από καρπό. Ή πάλι άμα ο άρθηκας φανεί σε δέκα το πολύ μέρες από τον Προφήτη Ηλία, άμα ανοίξει δηλαδή, τότες η χρονιά θα 'ναι καλή για τη σοδειά. Άμα δεν ανοίξει μέχρι τότε, θα 'χομενε δυστυχία. Όποιος τη βρωτομαγιά ήφτευνε βασιλικό, θα πέθαινε».

η. ωμοπλατοσκοπία

«Η σπάλλα ¹⁰⁶ του κατσικιού, το φτυάρι το λένε αλλοιώς, έχει απάνω κάτι γραμμές που τσι διαβάζανε οι παλιοί. Ο Νικόλας ο Μαυρομμάτης σου εξήγανε τι θα πάθεις μεσ' το σπίτι σου και πώς θα πάει η χρονιά. Επασαίνανε πολλοί εκείνα τα χρόνια και τονε ρωτούσανε. Το κόκκαλο στο στήθος τσι όρνιθας έχει κι ευτό σημάδια, και του γάμου, και του θανάτου, και τσι καλής χρονιάς. Οι πιο παλιοί διαβάζανε και τη σπάλλα του χοίρου. Άμα νείχενε κοδά στο κοτσάνι δου μια σχιζμή, θα πέθαινε άνθρωπος του σπιτιού. Άμα δην έχενε μακριά από το κοτσάνι, θα πέθαινε συγενής, και άμα ήτανε απάνω, θα ψόφανε καένα ζο».

θ. από το άναμμα του κεριού

«Το κεριό που θες να το ανάψεις και δεν ανάφτει τρεις φορές, προμηνύει θάνατο. Άμα μια γυναίκα, για παράδειμα, θαρρεί ότι το παιδί τ'η ζει και δεν έχει χαθεί, όπως λένε, πάει στην Ευαγγελίστρια ν' ανάψει ένα γεριό. Κι οδα δεν ανάφτει, το παιδί τ'η να μη δο περιμένει, γιατί είναι χαμένο ¹⁰⁷».

ι. καφεμαντεία

«Οι φουσκάλες του καφέ είναι πολλά λεφτά. Τονε λέανε καλά οι μοιρατζού-

104.—Μνοιώμα στο Φιλωτι, στον Δανακό και τους Βόθρους (Κόρωνο) της Νάξου (χ/φο 421, σ. 70, του Ι.Α.Ν.Ε.) και μνοιώμακας στο Σκαδό (ίδιο χ/φο). Είναι το ομοίωμα > μνοιώμα. Αποκλείεται να έχει σχέση με το μύωμα = το μολυσμένο, το μiasma (από το ρ. μιώνω = μολύνω), το οποίο συναντάται πολλαχού της Ελλάδος, αφού ήταν το γούρι του σπιτιού. Μεταφορικάς χρησιμοποιείται με την έννοια του μικροσκόμου, βραχυτέτου ανθρώπου

105.—Μικρό πτερωτό έντομο, τον έλεγαν και «ξενιτέρη». Είναι το τουρκ. misafir = ο ξένος, ο ξενιζόμενος, ο επισκέπτης

106.— Ιταλ. spalla

107.—Όταν μου το διηγόταν η Κατερίνα Καπινιάρη — Παποριά είχε κατά νουν την τραγική περίπτωση της Στέλλας Ζαχαράτου— Γιαννιού, που έχασε το παλληκάρι της, το Μανόλη, στα γεγονότα του '74 στην Κύπρο. Μου το επιβεβαίωσε όμως και η ίδια, και έτσι δεν διστάζω να αναφέρω το συμβάν με την τραγική μητέρα, που προσπαθούσε απεγνωσμένα να μάθει κάτι για το παιδί της και ήλπιζε ότι είναι εν ζωή.

δες. Εγυρρίζανε παλιά στο χωριό και ελέανε, ασημώσε να σε 'πω τη μοίρα σου. Ηναποδογυρρίζανε το φλυτζάνι μεσ' το τασάκι κι εβλέπανε, λέει, δρόμοι, στεναχώριες, σικφορές που θα 'ρθουνε, και άλλα τέτοια. Τονε λέανε και πολλές δικές μας. Πρι να αρχίσουνε εσταυροκοπιούσανε κι ελέανε:

Αι- Φανούριε φωτιζέμενε,
και τον κόζμον δοξαζέμενε,
κι Εσύ αγία Φωτεινή βασανιζέμενη,
με το φώτος τιμημένη,
δώστε σημάδια καθαρά
και στο μάτι φανερά.

ια. λεκανομαντεία

Για το είδος αυτής της μαντείας και το «τελετουργικό» της βλ. τα σχετικά με τα εορταστικά έθιμα του Κληδόνου, σσ. 449—450.

ιβ. μαντική και η μωρά παιδιά

Η διεύθυνση του ανέμου και η σεληνιακή φάση (βλ. σελ. 317) κατά την ώρα της συλλήψεως του παιδιού ήταν δύο βασικές παράμετροι για το φύλο του. Ιδού ακόμη μερικές:

«Άμα η γυναίκα ήτανε ίσια απάνω και κάτω, θα κάμει κόρη. Άμα ήτανε καθαροπρόσωπη θα κάμει αγόρι. Εντή που 'χει παννάδες θα κάμει κόρη, η μυτερή κοιλιά θα κάμει αγόρι, όποια γυναίκα ήτανε στορογυλή και ανοιχτή απίσω, θα κάμει κόρη».

Το πρώτο παιδί έδινε ασφαλή προγνωστικά και το επόμενο, γι' αυτό και παρατηρούσαν με προσοχή πολλά πράγματα, όπως:

—«Άμα βάνει το ένα δον ποδάρι απάνω στο άλλο, θα κάμει γρήγορα αγόρι, άμα τα δένει απίσω, ακλουθεί δεύτερο»

—«Άμα έχει μια μαυρίλα εδώ στο στανρό, ήτανε αδερφοδιώχτης ¹⁰⁸ και θα 'διωχνε τα άλλα αδερφάκια δον που θα γεννιούσανε»

—«Αν είχανε κορίτσι που ήμοιαζε με πραγματικά με κορίτσι, το άλλο που θα γεννηθεί θα 'ναι αγόρι. Αν είχανε αγόρι, με κοριτσιόστιχια μούρη, θα γινότανε κορίτσι το επόμενο»

—«Άμα η γεννιούσανε στη γέμιση του φεγαριού, θα 'τανε ίδιο και το επόμενο, άμα στη λίσπη, διαφορετικό... Για να μη γάμουνε παιδί κοδά — κοδά, δεν εδείχνανε τα μωρά στο γατρέφτη, γιατί θα φέρνανε σύδομα το άλλο»

—«Εκοιτάζανε και τη νημέρα που θα γεννηθεί το μωρό κι ελέανε πολλά για το μέλλο δον. Άμα γεννηθεί τη νύχτα τω Χριστουγεννώ, θα γενεί καλικάτζιαρος. Οι σαββατογεννημένοι άλλοι λένε ότι είναι τυχεροί κι άλλοι καταραμένοι, πίνουνε οι ευχές τωνε και οι κατάρες τωνε. Όσοι γεννηθούνε Κυριακή, ιδίως μετά την εκκλησιά, και τα Θεοφάνεια, είναι ευλογημένοι. Το παιδί που θα γεννηθεί τη μέρα που θα πεθάνει νέος άνθρωπος, θα πάρει τα χρόνια δον. Τη βραδιά που ηγέννησα το γιό μου ¹⁰⁹ επέθανε ο Βάγγελος του Κοδού. Δε τα πίστενα εντά τα πράματα. Ύστερα, άμα da 'δα στη δικιά μου περίπτωση, τα πίστεψα ... Επροσέχανε και τη νώρα που γεννιούσανε. Άμα εγίνοντανε ηλιοβασίλεμα το παιδί, ελέανε ότι βασιλεύγει, και δε do βάνανε το βράδυ για ύπνο τη νώρα που βασιλεύει ο ήλιος». ¹¹⁰

108.—Βλ. τη μελέτη του Δ. Β. Οικονομίδου, Ο αδερφοδιώχτης, Επετ. Κέντρου Ελλην. Λαογραφίας, τ. 26—27 (1981—86), σσ. 215—226

109.—Άλλη μία τραγική μαρτυρία από τη Λιανή Δημητροκάλλη — Βούρτσαινα

110.—Συγγεντρική βιβλιογραφία για την μαντική βλ. στον Λουκάτο, ό. π., σσ. 245—46 και 315.

5. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΜΑΓΕΙΑΣ ¹¹¹

Α. επωφελής μαγεία

α. βασκανία

Λέξεις ή φράσεις σχετικές με την βασκανία ήταν «βασκανία», «βασκαίνω», «βάσκανος», «ματιάζω», «μάτιασμα», «ματόπιασμα», «ματιαζόμενος», «ξεματιάζω» κ.α. Στα θύματα του «κακού ματιού» περιλαμβάνονταν κυρίως άνθρωποι και ζώα, χωρίς να εξαιρούνται τα άψυχα, πολυφορτωμένα με καρπούς δένδρα, αλλά και τα χωράφια, και μάλιστα τα γόνιμα και καρπερά. Ειδικότερον, ανθρώπινα θύματα ήταν οι λεχώνες, τα μικρά παιδιά, οι όμορφοι και πετυχημένοι άνθρωποι, από δε το ζωϊκό βασίλειο τα όμορφα, δυνατά και παραγωγικά, κυρίως τα γαλακτοφόρα ζώα, αγελάδες, κατσίκες, πρόβατα κ.α. Για τον «βάσκανο» πάντως άνθρωπο πίστευαν ότι «*δε δο θέλει να πιάνει το μάτι δον, το κάνει χωρίς να το θέλει, το 'χει το μάτι δον*».

Ως προφυλακτικά της βασκανίας μέσα (προβασκάνια), προς αποτροπή δηλαδή της εκδήλωσής της, χρησιμοποιούσαν :

1. Φυλακτά, ματόπετρες, ματοπιάστρες. Τα πρώτα τα έφτιαχναν ως εξής:

α. Από χώμα κάποιου μέρους στο οποίο είχε βρεθεί εικόνισμα της Παναγίας

β. από ρόδα του Ελιταφίου

γ. με ένα μικρό σταυρουδάκι σιδερένιο (ή κέρνιο από τον Ελιτάφιο)

δ. με κομμάτι από σάβανο Δεσπότη (αν είχαν)

ε. από το αγιόκλαδο των Βαΐων

στ. με λιβάνι και μαστίχα χιώτικη. Τα υλικά αυτά ράβονταν μέσα σ' ένα μικρό σκούρο ύφασμα, σε σχήμα τριγωνικό, επάνω του κεντούσαν σταυρό, και το πήγαιναν στην εκκλησία να ευλογηθεί.

2. Μια κόρα ψωμιού. Η λεχώ «είχενε απάνω τ'η πάδα μια κόρα ψωμί κι ήβανενε και κάτω από το μαξιλάρι του παιδιού. Είχενε και το αγιόκλαδο από την ημέρα τω Βαγιώ, που το 'βανανε στο στήθος τ'η μέσα, οδο νεβύζανενε το παιδί, για να μη ματιαστεί. Γι' αυτό απόφευγενε καλά—καλά να το βυζαίνει αβροστά σ' τσι αθρόποι».

3. Σκόρδο, κρεμασμένο επάνω στο παιδί κυρίως, και αποτύπωμα μαύρου σταυρού (από την «αζβολιά» του τηγανιού) στο λαιμό ή την πλάτη του.

4. Τη σκούπα. «Άμα ήθελα να 'βει καένas σε σπίτι που 'χανε μικρό παιδί, που τονε υποψιάζοντανε ότι είναι κακό το μάτι δον, εβάνανε τη σκούπα όξω από τη βόρτα».

5. Τα ίδια τα πρώτα του «κακά», προκειμένου περί μωρού, «για να μη δο πιάσει μάτι».

6. Το σταυρό από το «βάγιο», που μοίραζαν στην εκκλησία την ημέρα των Βαΐων. Τον κρεμούσαν φυλακτό πίσω από την κυρία είσοδο του σπιτιού.

Ως ενδείξεις «ματιαζόμενου» παιδιού ή κάποιου (εγκλιαιγε, «ετρέχανε» τα ματάκια του, είχε ευκοιλιότητα), για δε το δεύτερο, υποτονικότητα, αθυμία, ανορεξία. Οι παραπάνω ενδείξεις οδηγούσαν στη διάγνωση της βασκανίας, με χαρακτη-

111.—Επιλέγω το επίθετο «συμπληρωματικά», επειδή θεωρώ ότι ολόκληρο το βιβλίο γέμει παραδειγμάτων μαγικών ενεργειών, και επειδή η αναφορά τους στο οικείο κάθε φορά κεφάλαιο συνδέεται λειτουργικότερα με αυτό, παρά αν είχαν συγκεντρωθεί εδώ, ως ξεχωριστό θέμα.

ριστικότερο τον παρακάτω τρόπο. «Εκαίανε το λιοκλαδο των Βαγιών, που 'χανε στο εικονοστάσι, κι άμα ηκαίδουανε κι εγίνουδανε σταχτή, το παιδί ή ο άρρωστος δεν ήτανε ματιαζμένος. Άμα δε γαεί, είναι ματιαζμένος». Αποδεικτικό επίσης στοιχείο αποτελούσε η αδυναμία του «ξεβασκαδή», την ώρα του έργου του, να 'πει σωστά τα απαραίτητα «ξόρκια», τις επωδές, αφού χασμουριόταν συνεχώς. Το τελευταίο ήσαν τρανή απόδειξη όχι μόνο της βασκανίας, αλλά και του ότι στέφθηκε με επιτυχία η προσπάθειά του. Τέλος, συνήθης τρόπος ήταν ο παρακάτω: «Βάνανε σ' ένα ποτηρί νερό και σ' ένα άλλο λάδι. Κάθε φορά που λες τα λόγια βουτάς το χέρι σου μεσ' το ποτηρί με το λάδι, κι αφήνεις μια σταγόνα δου να στάξει μεσ' το ποτηρί με το νερό. Άμα το παιδί είναι ματιαζμένο, το λάδι δε φαίνεται καθόλου, γίνεται νερό. Άμα δεν είναι, γεμώζει το ποτηρί λάδι, γιατί τα λες τρεις φορές».

Ο κυριότερος τρόπος θεραπείας της βασκανίας ήταν το «σταύρωμα» του παθόντος με σταυρό από τα αγιοκλαδα ή το κερί του Επιταφίου, και το «φτύσιμο» του τρεις φορές, στο σχήμα του σταυρού, μετά το τέλος των επωδών. Τη λεχώ, ειδικά, την σταύρωναν μπροστά, πίσω στην πλάτη και κάτω από τις μασχάλες. Σ' όλους, γενικώς, μετά το τέλος της διαδικασίας, έδιδαν νερό να πιουν. Άλλος τρόπος ήταν να επιχέουν χώμα, σταυρωτά και πάλι, στο σώμα του «βασκαμμένου», που ελάμβαναν από σημείο που πάτησε ο ύποπτος βάσκανος, αφού τον «παραφύλαγαν» σε κάποιο σημείο του δρόμου.

Εκτός των πολύ γνωστών σε όλους προσευχών, που χρησιμοποιούσαν και ως επωδές («Πιστεύω», «Πάτερ ημών...»), οι «ξεβασκαδές» απήγγελλαν και άλλες πολλές, έμμετρες ή σε πεζό λόγο.¹¹² Τις περισσότερες τις γνώριζαν λίγες γυναίκες (αλλά και άνδρες), και τα «λόγια» τους δεν τα μετέδιδαν εύκολα στους άλλους, αλλά τα κρατούσαν εφτασφράγιστο μυστικό. Μερικά μάλιστα «ξόρκια» που απήγγελλαν γυναίκες, έπρεπε να τα μάθουν αποκλειστικώς και μόνο από άνδρα, για να επιτευχθεί το ποθητόμενο λυτρωτικό αποτέλεσμα τους. Η μύηση πάντως των νεωτέρων στο λόγο των επωδών γινόταν αμισθί. Δείγματά τους αποτελούν οι παρακάτω αναφερόμενες:

Η Παναγία η Δέσποινα
στο θρόνο τ'η ηκάθησε
άγελοι ηφτάσανε
και τηνε ματιάσανε.
Κύριε μου Θεέ μου,
ηλούστηκα, χτενίστηκα,
στο θρόνο μου ηκάθησα
άγελοι ηφτάσανε
και με ματιάσανε

Λούσου, χτενίσου, και λέγε το Πάτερ ημών τρεις φορές και θα σου περάσει
(το έλεγαν τρεις φορές)

* * * *

Ιησούς Χριστός γεννάται

112.—Για τη γλώσσα των επωδών, ως διαλόγου μεταξύ του ξορκίζοντος ανθρώπου και των υπερφυσικών δυνάμεων, βλ. Μ. Μερακλή, Ελληνική Λαογραφία, τ. 3, Επωδή, σσ. 31—33. Αρκετές ακόμη επωδές υπάρχουν στα κεφ. Δημόδης ιατρική και μαντική. Βλ. επίσης Δ.Β. Οικονομίδου, Επωδαί, ξόρκια και κατάδεσμοι εκ Νάξου, Κυκλαδικά τ. 6 (1956) σσ. 300—308. Στ. Ημέλλου, Ναξιακά επωδαί, Λαογραφία 20(1972), σσ. 176—195.

κάθε κακό σκορπάται
 ο πόνος του σώματος
 ο πόνος της καρδιάς
 ο Χριστός μάς τονε 'δωκενε
 με την αργυρή Δου λόχη.
 Άγιοι Ανάργυροι και θαματοουργοί,
 δωρεάν εδώσατε, δωρεάν ελάβατε,
 διώξτε το κακό από τούτο το παιδί.
 Άγιε Παδελεήμονα, γιατρέ του κόσμου,
 βοήθησε κι ελέησε το δούλο / τη δούλη σου
 από κάθε κακό κι άδικη γλώσσα, αμήν.

* * * *

Αβάσκανος επέρασε
 αβασκανία τον ρώτησε.
 —Πού πας αβάσκανε;
 —Πάω να πιω αίμα του / της...
 —Μην πεις το αίμα του / της,
 μη βλάπτεις τη καρδιά του / της,
 γιατί είναι βαπτιζμένος / η.
 στο Θεό παραδομένος / η.
 Μόνο πήγαινε στα όρη τα ψηλά
 που 'χει δέντρα και κλαδιά.
 Εκεί να φας, εκεί να πεις,
 εκεί να κοιμηθείς

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, αμήν (τρεις)
 (Το επαναλάμβαναν ολόκληρο τρεις φορές)

* * * *

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος
 Άγιοι Ανάργυροι και θαματοουργοί,
 δωρεάν ελάβατε, δωρεάν δώστε.

Ο Ιησούς Χριστός νικά
 κι όλα τα κακά σκορπά.

* * * *

Ο Χριστός κι η Παναγιά
 όλα τα κακά νικά
 κι η Κυρά η Παναγιά
 όλα τα κακά σκορπά.
 Άγιοι Ανάργυροι και θαματοουργοί,
 σώσετε κι ελεήσετε τούτο το παιδί.
 Δωρεά ελάβατε, δωρεά δώστε.
 Φύε 'σν κακό από 'δω,
 το Θεό μου έχω 'δω.
 Εις το όνομα του Πατρός...

* * * *

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του αγίου Πνεύματος, αμήν
 Ο Ιησούς Χριστός γεννάται
 κι η Κυρά η Παναγιά

όλα τα κακά σκορπά.
 Φύγε 'συ κακό από 'πα
 το Θεό μου έχω επά.
 Άγιοι Ανάγγυροι και θαματοουργοί,
 δωρεάν ελάβετε, δωρεάν δώστε.
 Ω Παναγιά Δέσποινα, και τον Χριστού μητέρα,
 σε Σένα παραδίνομαι νύχτα και την ημέρα.
 Όταν κοθύν' η γλώσσα μου
 κι ότα ποθεί το φως μου,
 τότε Κυρία Δέσποινα σε θέλω βοηθό μου.
 Πέφτω κάνω το στανυό μου,
 άρματα έχω στο πλευρό μου,
 και κανένα δε φοβούμαι.

Ειδικότερον, όταν επρόκειτο περί «ματιαζμένον» ζώνον, μετά τη γνωστή επωδή «Άγιοι Ανάγγυροι και θαματοουργοί...», έλεγαν τρεις φορές και την εξής, σε πεζό ρυθμό. «Δε δο 'πανε εσένα, μόνο το 'πανε τσι Γελλούς.¹¹³ Τη γοινή Ανάσταση του Ααζάρου. Χριστός εμός. Όσα χοχλίδια¹¹⁴ του γιαλου, στο βάτο τσι θάλασσας να πάνε. Δε δο 'πανε εσένα, μόνο το 'παν τσι Γελλούς».

β. μέσα προς επίτευξη αγαθού ή ευδαιμονίας

1. Το κοκκαλάκι της νυκτερίδας «Επιάνανε μια νυκτερίδα και τη γουτώνανε σ' ένα μικρό βαζάκι. Εντή χωρίς οξυγόνο εψόφανε. Σ' τσι δώδεκα τη νύχτα επαένανε το κοκκαλάκι τζη στη θάλασσα και το περνούσανε από σαράδα κύματα. Μετά το 'χανε μαζί δωνε, απάνω δωνε, σε σαράδα λειτουργιές. Όποιος το 'χενε δεν ειδικάζουσανε ποτέ στο δικαστήριο και ήπαιρνε όποια κοπέλλα ήθελενε. Γ' αυτό ελέανε και το τραγουδάκι:

Τσι νυκτερίδας το φτερό μου κάνανε γιαπράκια¹¹⁵
 και το 'φαγα κι αγάπησα τα μαύρα σου τα μάτια».

2. Η προσωπίδα (τσιπα) του παιδιού (βλ. σσ. 319—320)

γ. τα «μάγια τσι αγάτης»

«Φίλτρα εισί τα φιλίας και αγάπης ποιητικά, δι' ων, ως φλυαρούσι τινές, δύνανται έλκειν τινά προς το αγαπάν αυτόν». Αυτά αναφέρει¹¹⁶ για τα «μάγια τσι

113.—Θεωρώ σημαντικότερη αυτή τη μαρτυρία της, μακαρίτισσας πια, Κατερίνας Βενιέρη — Χωριανού, γιατί είναι η μόνη που αναφέρει το όνομα της δαιμονικής παιδοκτόνου Γελλούς, για την οποία όμως τίποτε άλλο δε γνώριζε, αφού το χωριό θεωρούσε παιδοκτόνες θεότητες τις παρακάτω πολλαίς αναφερόμενες μόνον ως «Καλές Κυουράδες». Βλ. και σημ. 138, σελ. 469

114.—Υποκοριστικό του αρχ. κόχληξ (κόχλαξ) = το αποστρογγυλωμένο λιθάρι στην παραλία της θάλασσας και στην κοίτη των ποταμών. Περισσότερα για τη λέξη, βλ. Δικαίον Βαγιακάκου, Λαλλούδι - λαλλάρι - λαλλάτζιν - λάλλαι, συνώνυμα και παραγωγα, Λαλλούδι της Μονεμβασιάς, Αρχαίον Πόντου, τ. 19, σσ. 316 κ.ε.

115.— Τουρκ. yaprak = το φύλλο. Εδώ είναι τα τολμαδάκια, μέσα στα οποία είχαν τοποθετήσει κρυφίως φτερό νυκτερίδας

116.—Ζητήματα Ελληνικής Λογογραφίας, τεύχος 2, σ. 110.

αγάπης» ο εκ των πατέρων της Λαογραφίας Γεώργιος Μέγας. Ήταν δηλαδή τα διάφορα παρασκευάσματα ή μαγικά τεχνάσματα, με τα οποία οι κοπέλλες (κυρίως), είτε «προκαλούσαν» εκβιαστικά την αγάπη του νέου που εκείνες αγαπούσαν, χωρίς όμως ανταπόκριση εκ μέρους του, είτε την στερέωναν μετά από τυχόν προσωρινό κλονισμό. Τα κυριότερα απ' αυτά ήταν:

1. Το «μανόγαλα». Ήταν το γάλα μάννας και κόρης που βυζαίνονταν συγχρόνως. Το τοποθετούσαν στα εικονίσματα και το πρόσφεραν κρυφά στον ερωμένο να το πιει, ή, φοβούμενες μήπως αποκαλυφθεί ο επιχειρούμενος ερωτικός εκβιασμός του, «εκάνανε κουλλουράκια και το ρίχτανε μεσ' το άλλο γάλα, και δε δο 'παιρνενε χαβάρι».

2. Μερικές σταγόνες από την «περίοδο» της κοπέλλας. «Η κοπέλλα επερίμενε να 'ρθει στη βερίοδό τ'ξη, να φυλάξει δυο—τρεις σταγόνες και να τσι ρίξει μεσ' το ποτήρι το κόκκινο κρασί, άμια ήξερενε ότι θα 'ρθει ο νέος στο σπίτι τ'ξη, ή για να τον κάμει να την αγαπήσει που δεν διη νέθελενε, ή για να στεριώσει την αγαπή δου, γιατί τώρα τελευταία τσι 'κανενε τσιριμόνιες»¹¹⁷.

δ. ανεύρεση χαμένου αντικειμένου

Αφού έδεναν κόμπο σ' ένα μαντήλι, έφτυναν τρεις φορές «φτου, φτου, φτου» και έλεγαν την παρακάτω επωδή: «πίσω σ' έχω, Σατανά, κι αβρός μου βρόσκεισαι». Τα απολεσθέντα αντικείμενα (χρήματα, ενδύματα, εργαλεία, κ.α.) πίστευαν ότι σε λίγο θα ανευρίσκονταν.

Β. επιβλαβής μαγεία

—το «δέσιμο» του ανδρογύνου

Η ανεκπλήρωτη αγάπη πολλές φορές γινόταν μίσος, φθόνος και έμπρακτη επιβουλή εναντίον εκείνου που δεν την αποδεχόταν. Τα αισθήματα αυτά εκδηλώνονταν κατά τις ευτυχισμένες ώρες της ζωής του, κυρίως κατά τον αρραβώνα, το γάμο και τις μετέπειτα ερωτικές του στιγμές. Ο επίβουλος, προκειμένου να παρεμποδίσει την ευτυχή κατάληξη όλων των προαναφερθέντων, κατέφευγε στο «δέσιμο» του (μελλοντικού) ανδρογύνου, επινοώντας διάφορες μαγικές ενέργειες. Άλλη αιτία τέτοιων ενεργειών δυνατόν να ήταν η άρνηση των γονέων της νύμφης να δεχθούν τον μέλλοντα γαμβρό τους, ή ακόμη και χάριν παιδείας, κυρίως σε γνωστά άτομα και συγγενείς, τους οποίους εντός ολίγου «ελύνανε από τα μάγια». Τέτοιου είδους κατάδεσμοι (έτσι τους ονομάζει η Λαογραφία) ήταν:

—«Είχανε μια γόκκινη κλωστή και τη δένανε τρεις κόβοι, κι ελέανε κάτω λόγια.¹¹⁸ Τη γλωστή μετά τηνε κρέμανε απάνω σε μια σκιά.¹¹⁹ Όσο 'ήτανε εκεί, και ο κόβος πάει κοδά στο διάολο, ο αρραβώνας ή ο γάμος επαίρνανε μεγάλη κρίση, βορεί και να διάλυνε. Όσοι πάλι νιόπαδροι ήτανε δεμένοι δε βορούσανε να πλησιάσει¹²⁰ ο ένας τον άλλο».

—Έφερναν χώμα από το νεκροταφείο, το τύλιγαν μέσα σ' ένα κόκκινο μα-

117.—Καμώματα, ιταλ. cerimonia

118.— Δυστυχώς τα είχε λησμονήσει

119.— Συναά

120.— Ερωτικός εννοεί.

ντήλι, και συνοδεΐα τριών άλλων κοριτσιών, το έρριχναν μέσα στην αυλή του αντιζήλου, με σκοπό την διάλυση του αρραβώνα ή του γάμου του.

—Καταπερόνιζαν (τρυπούσαν) «μια βλάκα σαπούνη με καρφίτσες», κι επάνω της τύλιγαν «αποχτενίδια», στερεώνοντάς τα με τις καρφίτσες. Το κατασκεύασμα αυτό άλλοι το έρριχναν στην αυλή του μισουμένου, άλλοι το έκρυπταν σε κάποια γλάστρα του, άλλοι το έχωναν σε τρίστρατα, απ' όπου θα διερχόταν ο αντίπαλος, για να το πατήσει. Αν το έρριχναν στη θάλασσα, «το λύσιμό» του φυσικά αποκλειόταν.

—Καταπερόνιζαν με καρφίτσες έναν σκοτωμένο ποντικό ή τον «σφλούγουνα»¹²¹ ενός ζώου, τους τύλιγαν με τα αποκτενίδια, και συνέχιζαν με όλες τις παραπάνω ενέργειες.

Προφυλακτικά κατά τον «δεσίματος» μέτρα (κατά την ώρα τουλάχιστον του γάμου) ήταν για τη νύφη, το ψαλίδι, στο παπούτσι της μέσα, «για να κοπούν οι κακές γλώσσες και τα μάγια», το δίχτυ των μαλλιών (φιλέ), και «η ζώνη που φορεί ο παππάς και γυρίζει τ' άγια, μαζί με τη λόχη που κάνει τον άρτο. Ένας συγγενής του γαμπρού επάαινε στην εκκλησιά, πρι το γάμο, και τα ζήτηνε από το βαππά, για να τα βάλει απάνω τ'η νύφη. Άμα ο γάμος ετέλειωνε, ελέανε κι ένα δραγουδάκι για τον άλλο που τηνε 'θέλενε:

*Πόσες καρδιές μαραίνονται και πόσα σώθια λυούνε¹²²
και πόσα μάτια βγαίνουνε όσο μας σε θωρούνε».*

Η λύση του ανδρογύνου, «το λύσιμό δου», η απαλλαγή του δηλαδή από το «δέσιμο» του αντεραστή, γινόταν από τον ίδιο, είτε με δική του θέληση, είτε κατόπιν εξαναγκασμού του ανδρογύνου, αφού αποκαλυπτόταν η ταυτότητά του.¹²³

121.—Τα πνευμόνια

122.—Λύνονται

123.— Συγκεντρωτική για τη μαγεία βιβλιογραφία βλ. στον Λουκάτο, Εισαγωγή... ό. π., σσ. 249—250.

VI. ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΛΑΪΚΑ ΒΙΩΜΑΤΑ

1. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

α. χειμερινές εορτές

—τα «Νικολοβάρβαρα»
(4—6 Δεκεμβρίου)

Τ σ' αγιάς—Βαρβάρας την ημέρα δεν ετρώανε ούτε λάδι και δεν επιάνανε καμμιά δουλειά. Ήτανε μεγάλη σκόλη. Επειδής ετότες αρχινεύανε τα πολλά κρύα του χειμώνα ελέανε:

αγιά—Βαρβάρα βαρβαρώνει
 άι—Σάββας σαβανώνει
 άι—Νικόλας παραχώνει ¹.

Η αγιά—Βαρβάρα προστατεύει από την ευλογία. Έχω ακούσει ότι είχενε πέσει πολύ παλιά ευλογία στ' Αγερσανί, θαρρώ κατά το εικοστρία. Ετάξανε κι εκάμανε την εικόνα τζη στον Άι-Σπυριδώνα κι από τότες επέρασενε η αρρώστια.

Τ' άι—Νικόλα πάλι εκάνανε μεγάλα γλέδια στο χωριό, γιατί εγιορτάζανε πολλοί. Εγυρίζανε από σπίτι σε σπίτι όλη τη νύχτα, ετραγουδούσανε κι εδιασκεδάζανε».

—του αγίου Σπυριδωνος
(12 Δεκεμβρίου)

«Από βραδύς και την άλλη μέρα είχανε βιολιά στ' Αγερσανί. Ετότες τα βιολιά αρχινούσανε με το βγάλημα τσι εκκλησιάς. Όλοι σκεδό οι δικοί μας επαίνανε, γιατί ήτανε μεγάλο παναβρι».

—του αγίου Ελευθερίου
(15 Δεκεμβρίου)

«Ο άι—Λευτέρης είναι ο Άγιος για τσι γαστρωμένες γυναίκες, γι' αυτό εκείνη την ημέρα δεν εκάνανε τίποτα, καθόλου δουλειά, για να καλοευντερωθούνε».

—του αγίου Μοδέστου ²
(18 Δεκεμβρίου)

«Τη μέρα τσι μνήμης του κάνουνε αρτοπλασίες. Έχουνε πάρει μαζί δωνε από το σπίτι τυριά, κρασιά, ρέγες, σαρδέλλες, νηστήσιμα, επειδή είναι σαραδάμερο, και αρχινούνε το γλέδι μετά που τελειώνει η εκκλησιά».

Παλιά εξυμώνανε ένα βούλλο με σάμι απάνω, τονε πααίνανε από βραδύς στην εκκλησιά και τον ευλόανε ο παππάς. Την άλλη μέρα τονε πααίνανε στα

1.—Αναφέρεται στις σφοδρές χιονοπτώσεις, που έχουν ως αποτέλεσμα να σκεπάζεται όλη η γη από χιόνι.

2.—Βλ. τη μελέτη του Στ. Δ. Ημέλλου, Ο άγιος Μόδεστος εν Νάξω, Επετηρίς Εταιρ. Κυκλαδικών Μελετών, τ. Δ' (1964), σσ. 376—381, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

βούδια, μέσα στο παχνί, και τονε γλείφανε ευτά. Τονε πααίνανε στα βούδια, γιατί ήτανε τα πιο χρήσιμα ζα, και ο Άγιος ήπρεπε να τα φυλάει. Το βούλλο μετά τονε παίρναμενε και τονε τρώαμενε εμείς. Μερικοί εκόβανε ένα γομματάκι και το δώνανε τω βουδιώ να το φάνε, για να 'ναι καλά και να πληθύνουνε.

Ένα άλλο έθιμο που είχανε παλιά ήτανε να σηκώνουνε ευχαριστία στο σπίτι, μετά την εκκλησιά, όσοι εθέλανε. Εκκαλούσανε το βαπτά στο σπίτι κι ευλόγανε ένα άρτο που είχανε απάνω στο τραπέζι. Τονε σήκωνανε τρεις φορές απηλά, τονε σταυρώνανε και τονε 'κόβανε κομμάτια. Θυμάμαι το δάρδα μου, το Γιάννη τσι Λιανής και τη γριά Αννούσα που το κάνανε, κι είχα 'δει με τα μάτια μου το βαπτά—Μανόλη και το βαπτά—Γιώργη³.

—τα Χριστούγεννα

Ήδη από την προ—παραμονή της μεγάλης αυτής ημέρας της Χριστιανοσύνης το κλίμα στο χωριό ήταν εορταστικό, όπως οι περιστάσεις απαιτούσαν. Οι οικοκυρές ετοιμάζαν τα γλυκά των ημερών, άσπριζαν και καθαρίζαν τις οικίες, τις αυλές και τους γύρω δρόμους, άρχιζαν τα ομαδικά «χοιροσφαγιά» και όλοι ετοιμάζονταν να δεχθούν τα μεσάνυχτα με ευλάβεια τη Γέννηση του Θεανθρώπου.

Ένα από τα κυριότερα χριστουγεννιάτικα έθιμα (εκτός του «χοιροσφαγίου» για το οποίο γράφουμε στις σσ. 209—213) ήταν το ζύμωμα των «χριστόψωμων», των βασικών και ευλογημένων άρτων της εορτής, που θα στήριζαν, λόγω του ευετηρικού τους χαρακτήρα, τα μέλη της οικογενείας, αλλά και τα αριοτριώντα κυρίως ζώα. «Ήτανε μακριοί πουλλοι που τσι ζυμώναμενε με σταφίδες και εβάναμενε απάνω σάμι, καρύδια και αμύγδαλα. Τσι κάναμενε πουλλοι, για να 'ναι όπως ο Χριστός που γεννιούσανε. Με σταφίδες τωνα κάναμενε μάτια και στόμα, εξουλούσαμενε τη ζύμη και του κάναμενε μύτη, και με προζύμι χέρια σταυρωμένα αβροστά. Μερικές γυναίκες τα κάνανε και στοργυλά».

Την παραμονή των Χριστουγέννων, εκτός του «σπιτικού χριστόψωμου» ζύμωναν «χριστόψωμο» και για τα ζώα, το οποίο τοποθετούσαν στο παχνί τους την τελευταία ημέρα του χρόνου. Η μορφή, το σχήμα και τα στολίδια του αντικατοπτρίζουν ανάγλυφα τον αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας του χωριού και τη συμβολή των αροτριώντων βοδιών σ' αυτήν. Ήταν δύο «πουλλοι», επάνω στους οποίους τοποθετούσαν ως κεντίδια, από ζύμη, ένα «ζυό» και το παλαιό ησιόδειο άροτρο ή μόνο την «όχερη» του. Λίγο πριν εκπνεύσει ο χρόνος, στις 11 την νύκτα, το πήγαιναν στους σταύλους τους και το τοποθετούσαν στην φάτνη των βοδιών, «για να προσκινήσουνε το Χριστό, όπως Τονε προσκινήσανε μέσα στη φάτνη την ώρα που 'γεννήθηκενε, και για να τα ευλογήσει Εκείνος να 'ναι γερά». Τα ζώα έγλειφαν το «χριστόψωμο» ή έτρωγαν ένα μέρος του, το δε υπόλοιπο το επανέφεραν στην οικία τους και, είτε το έτρωγαν αμέσως (κατά μία εκδοχή), είτε το φύλαγαν έως και την Υπαπαντή του Κυρίου, «μέχρι τα σαράδα του Χριστού» (κατά μία δεύτερη), είτε το έδιδαν τροφή στις κόττες τους (κατά μία τρίτη εκδοχή). Είναι εμφανής η πίστη των κατοίκων στη θεϊκή δύναμη του «χριστόψωμου», αφού σ' αυτό συναντώνται (ή και ταυτίζονται) ψωμί και Χριστός.

Την παραμονή επίσης έπρεπε να μεταλάβουν, για να είναι και ψυχικά έτοιμοι να δεχθούν το χαρμόσυνο γεγονός. Τα μικρά παιδιά εφοδιάζονταν με το μικρό

3.—Είναι το αναφερόμενο στον Δ. Λουκόπουλο ως «ψωμο». Βλ. περισσότερα στο βιβλίο του Γεωργικά της Ρούμελης (1938), σ. 172.

τους ψωμάκι, «πολλάκι», όπως το ονόμαζαν, ζυμωμένο με τις σταφίδες και με μπιγγμένα καρύδια επάνω του, για να το γευθούν μετά τη Θεία Κοινωνία, εξουθενωμένα από την αναγκαστική νηστεία τόσων ημερών.

Την εκκλησιαστική ακολουθία της Γεννήσεως την παρακολουθούσε σύσσωμο σχεδόν το χωριό, στις τέσσερις το πρωί της Αγίας Νύκτας. Προηγουμένως, κατά τις τρεις, οι επίτροποι της εκκλησίας, με επικεφαλής τον ιερέα, περιέρχονταν όλο το χωριό, εγείροντας το προσωρινά αναπαυόμενο ποιμνίο και καλώντας το να παρευρεθεί στην μεγάλη θρησκευτική στιγμή. Μετά το πέρας της εκκλησίας, ξημερώνοντας πλέον, επέστρεφαν στην οικία τους.

Το εορταστικό τραπέζι στρωνόταν το μεσημέρι, τα εδέσματα ήταν έτοιμα από το προηγούμενο βράδυ. Γλυκά, παλαιότερον, δεν το κοσμούσαν, οι κουραμπιέδες και τα μελομακάρονα είναι νεώτερο έθιμο. Τα αντικαθιστούσαν καρύδια και ξηροί εν γένει καρποί. Κύριο φαγητό της ημέρας ήταν η βραστή όρνιθα ή σπανιότερον η γαλοπούλα. Απέφευγαν σκοπίμως να γευθούν χοιρινό κρέας, γιατί «από τη βολή νήστεια το στομάχι μας ήταν αδυνατιζόμενο, και το χοιρινό είναι βαρύ φαί». Στο κέντρο του τραπεζιού ήταν τοποθετημένο το «χριστόψωμο». Η κοπή και το μοίρασμά του ήταν τελετουργία. Ο «αφένδης» της οικίας το σήκωνε ψηλά, έκανε τρεις φορές το σημείο του σταυρού στον αέρα, ευχόταν «να 'ναι ευλογημένο το ψωμί και το σπίτι, να 'χομενε καλή σοδειά» και το έκοβε με το χέρι του σε δύο μέρη. Αν το μεγαλύτερο κομμάτι έμενε στο δεξί του χέρι, η σοδειά κατά το νέο έτος θα ήταν μεγάλη, αν έμενε στο αριστερό... Ακολουθούσε το μοίρασμά του στον Χριστό, στους Αγίους, στον ίδιο και τα μέλη της οικογενείας του. Το χριστουγεννιάτικο τραπέζι δεν το «σήκωναν» επί τρεις συνεχείς ημέρες, γιατί με τα υπολείμματά του πίστευαν ότι έπρεπε να χορτασθούν ο Χριστός, οι άγγελοι, οι πτωχοί άνθρωποι και οι ζητιάνοι.

Ο φόβος των καλικαντζιάρων καθ' όλο το «δωδεκάμερο» (24 Δεκεμβρίου έως 6 Ιανουαρίου) τους οδηγούσε σε έθιμα μεγαλόπρεπα γύρω από την εστία της οικίας, τη «γαμινάδα», αποτρεπτικά της δαιμονικής παρουσίας τους. Καθ' όλο το δωδεκαήμερο έκαιγε άσβεστο ένα κούτσουρο στην εστία, το «χριστοκούτσουρο», την στάκτη του οποίου αργότερον έρριχναν στα φυτά και τα ζώα, «γιατί ήταν επικείμενη». Στη φωτιά επίσης έρριπταν και χονδρούς κόκκους αλατιού,⁴ «για να ζβαροκοπά, και να φοβούνται οι καλικατζιάροι να κατέβουν κάτω από τον ανεφανό».

Ένα άλλο εστιακό έθιμο ήταν το σχετικό με το «πάδρεμα» της φωτιάς, που αποσκοπούσε στην ενίσχυση των δεσμών του ανδογόνου. «Εβάναμενε δυο ξύλα σταυρωτά απάνω στη φωτιά και το λέαμενε πάδρεμα τσι φωτιάς, για να 'ναι το ζευγάρι δεμένο, και λέανε: ευτυχιζόμενο να 'ναι το ζευγάρι, όπως ζευγαρώνουνε εντά τα ξύλα»⁵.

Συνέχεια της λατρείας του «εφεστίου» θεού και των προγόνων, από τα βάθη των αιώνων της ελληνικής ιστορίας, ήταν το παρακάτω έθιμο των σπονδών με κρασί ή λάδι, τα οποία ο οικογενειάρχης έχυνε «τη μέρα τω Χριστουγεννώ γύρω γύρω από τη φωτιά».

Χριστουγεννιάτικο δένδρο⁶ ή καράβι δεν στόλιζαν κατά τα παλαιότερα χρόνια (το σχετικό και πανελληνίως γνωστό έθιμο είναι μεταγενέστερο), μεταμφιέ-

4.—Για τις μαντικές ενέργειες με το αλάτι, βλ. σελ. 413

5.—Βλ. Κ. Ρομαίου, Κοντά στις ρίζες, Αθήνα 1980, σ. 27 κ.ε.

6.—Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Το δένδρον των χριστουγεννιών, Λαογρ. Σύμμεικτα Α', ό. π., σσ. 100—101.

ζονταν όμως κατά τις ημέρες εκείνες, όπως κατά την περίοδο των Απόκριων. Συμφώνως προς την σχετική μαρτυρία «μουτζαλεύανε»⁷ το πρόσωπό τους, ενδύονταν άσπρες «κοφτές» φούστες και άσπρες μπλούζες, και υποδύονταν «τσι νύφες τω Χριστουγεννώ που διώχνουνε τσι καλικάτζιάρου». Άλλοι υποδύονταν τους μάγους με τα πολύτιμα ιερά τους δώρα, και περιφέρονταν ανά τις φιλικές συνθήκες οικίες του χωριού, παρακινώντας χαριεντιζόμενοι και τους άλλους «να πάνε όλοι μαζί να προσκινήσουνε το Χριστό». Πρόκειται ασφαλώς περί αναπαραστάσεως («δρωμένων») των συμβάντων κατά την γέννηση του Σωτήρος, ενώ τα σχετικά με την περίπτωση των «νυφών» έχουν έντονο το παγανιστικό και εξωεκκλησιαστικό στοιχείο.

Το γενικό εορταστικό κλίμα των ημερών με τα συνεχή πολύωρα γλέντια και τις διασκεδάσεις (δεν εόρτασαν μόνο οι έχοντες το όνομα του Χριστού, αλλά ολόκληρο το χωριό) τόνιζαν, κατά την παραμονή, οι χαρούμενες φωνές των καλανδιστών, μικρών και μεγάλων, οι οποίοι τραγουδούσαν τα κάλαντα. Τα εισπραττόμενα χρήματα ήταν ελάχιστα, δεκάρες ήταν η αμοιβή τους, τους φίλευαν όμως με καρύδια, αμύγδαλα και φρούτα. Τα χρήματα δεν τους τα ενεχειρίζαν, αλλά τα τοποθετούσαν «μέσα σ' ένα βουκί»⁸ που 'χανε κρεμαζόμενο στο λαιμό δανε». Δίκην σημερινών «τριγώνων» είχαν συνδεδεμένες σε σχήμα σταυρού δύο μεγάλες πρόκες, τις οποίες κτυπούσαν με μία όμοια τρίτη, που κρατούσαν στο χέρι.

Όταν εισέβαλλαν σε οικία με νεόνυμφο ζευγάρι, συνήθιζαν να κτυπούν ελαφρά την νύμφη και τον γαμπρό στο κεφάλι⁹ παιδιά αντιθέτου φύλου, «για να κάμει το ασρόννο αγόρι και κορίτσι». Έψαλλαν λοιπόν τα κάλαντα και ανέμεναν την πενιχρή ανταμοιβή τους. Όταν όμως η οικοδέσποινα δεν τους αντάμειβε για το έργο τους και τους απέπεμπε κακήν κακώς, εκείνοι της ανταπέδιδαν τη «φιλοφρόνηση» με την εξής στροφή:

είπαμε και τα κάλαδα σε μια γακιά κυρία
μας έδιωξε η άβλια σα δα κακά θηρία.

Υπήρχε η συνήθεια να έρχονται για τα χριστουγεννιάτικα, αλλά και τα πρωτοχρονιάτικα κάλαντα κάποιοι «Ψηλοχωριανοί», με τσαμπούνα και τουμπάκι, φιλοδωρούμενοι πάντοτε ικανοποιητικά. Ενθυμούνται τον Λιανό και τον ... συνεργάτη τον Δημητρώ, από την Κόρωνο. Ήταν οι τελευταίοι ξένοι καλανδιστές. Μετά απ' αυτούς το έθιμο έσβησε.

—τελεινιάια ημέρα του έτους
(31 Δεκεμβρίου)

Επειδή ήταν η τελευταία ημέρα του έτους, πίστευαν ότι πρέπει να ξεπληρώσουν όλα τα μικροχρέη που τυχόν όφειλαν στον μπακκάλη, τον φούρναρη, κ.α.,

7.—Έβαφαν με «αββολιά» (αββόλη, αιβάλη, καπνιά, φούμο) το πρόσωπό τους. Για τις μεταμφέσεις του Δωδεκαημέρου βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τ. Β', σσ. 1267—77. Γ. Ν. Αικατερινίδου. Μεταμφέσεις Δωδεκαημέρου εις τον Βορειοελληνικόν χώρον. Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας ΒΕ. Χόρου, Ίδρυμα Μελετών Χερσ. Αίμου, Θεσ/κη 1976, σσ. 13—27.

8.—Βλ. το κεφ. Εγνυμασία, σ. 108

9.—Συμβολική πράξη που σκόπευε στον ευγονισμό. Ο Γ. Μέγας, Ελληνικά εορταί και έθιμα λαϊκής λατρείας, Αθήναι (1963), σ. 72, αναφέρει χαρακτηριστικώς: «...εις τας συνηθείας ταύτας υπόκειται προφανώς η αντίληψις ότι εις τα αιθαλι φυτά (...) εννοικεί ισχυρά δύναμις. Την δύναμιν αυτήν ζητούν με τους διαφόρους αυτούς τρόπους να μεταδώσουν εις το σπίτι και το εργαστήριον, εις ανθρώπους και ζώα». Πρβλ. το κτύπημα με τα βάρη, την ημέρα του «Βαγιοφόρου», για να μεταδοθεί η γονιμοποιός δύναμη που ερμείουν. Βλ. και Μ. Μερακλή, Λαογραφικά Ζητήματα, Αθήνα 1989, σ. 252.

«για να μη χρωστούνε όλο το γαινούργιο χρόνο».

Οι οικοκυρές έφτιαχναν και έψηναν την ημέρα εκείνη τη βασιλόπιττα, που θα έκοβαν το μεσημέρι της Πρωτοχρονιάς.

Το βράδυ της ίδιας ημέρας, και μάλιστα τα μεσάνυχτα, μετέβαιναν στους στάβλους των ζώων, και αφού τα τάιζαν με περισσή ποσότητα τροφών, τους έδιδαν να γλείφουν το προαναφερθέν χριστουγεννιάτικο «χριστόψωμο», ¹⁰ που θα τους εξασφάλιζε υγεία καθ' όλο το νέο έτος. Ήταν εδραιωμένη η αντίληψη ότι το βράδυ εκείνο «τα ζα εμιλούσανε κι ευχαριστούσανε το Θεό που έχουνε καλό νοικοκύρη και τα προσέχει. Ελέανε, λέει, ακόμα ότι εξιωθήκαμεν και 'μεις εντό το χρόνο να φάμεν από το γόπο μας». Κατ' άλλους η ιδιαίτερη μεταχείριση της τελευταίας ημέρας αποσκοπούσε στο «να πετύχουνε να 'χουνε όλη τη νέα χρονιά τα ζα δωνε καλοταιζμένα».

Άλλοι μετέβαιναν στο παχνί για τα ζώα τους και άλλοι, οι μικρότεροι, χωρίς να εξαιρούνται οι μεγαλύτεροι, ξεχύνονταν στους δρόμους για τα «αγιοβασιλιάτικα» κάλαντα, ¹¹ που ώρα πολλή τραγουδούσαν στους επισκεπτομένους (όχι όπως σήμερα που τα παιδιά ακούονται στις δύο πρώτες ευρύτατα γνωστές στροφές).

—Πρωτοχρονιά

Μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας (που ήταν σχεδόν υποχρεωτική, για το καλό του έτους) και πριν το μεσημεριανό εορταστικό τραπέζι, έκοβαν την βασιλόπιττα κατά το γνωστό τυπικό. Τυχερός ήταν καθ' όλο το έτος αυτός στον οποίο θα «έπεφτε» το νόμισμά της. Αν δεν «έπεφτε» σε κανέναν «ήμινενε του σπιτιού, κι εντό θα 'τανε το τυχερό».

Φαγητό της ημέρας ήταν στην αρχή η βραστή όρνιθα και ακολουθούσε το ψητό χοιρινό. Το πρώτο «ήφτιαχνε το στομάχι», επειδή ήταν κάπως βεβαρημένο από τη συνεχή κατανάλωση χοιρινού εκείνων των ημερών.

Παλαιότερον, συμφώνως προς ασφαλείς πληροφορίες, δεν πρόσεχαν το «ποδαρικό» της ημέρας αυτής, αλλά της 1ης Σεπτεμβρίου, την οποία θεωρούσαν ως αρχή του νέου έτους. ¹² Όσοι πάντως νεώτεροι αφηγήθηκαν τα σχετικά με την Πρωτοχρονιά περιέγραφαν με έντονα χρώματα την αγωνία τους να αποφύγουν οποιαδήποτε επίσκεψη εκείνης της ημέρας, ακόμη και των νυμφευμένων παιδιών τους. «Δεν ετόρμανε άνθρωπος να πατήσκει τη βόρτα αλλονού, ούτε το παδρεμένο δου παιδί. Όλα τα σπίτια ήτανε κλειστά» ¹³.

Εθίμο της ημέρας ήταν και η «καληστρήνα», το χρηματικό δώρο, οι «πεδαρο-

10.—Βλ. σελ. 424. Την αλλαχού βοϊδοκούλoura, το βοδόψωμο

11.—Βλ. σσ. 608—614

12.—...Επειδή παρά τοις Βυζαντινοίς το μεν πολιτικόν έτος ήρχιζεν από της πρώτης Μαρτίου, το δε θρησκευτικόν, και δη από του 313 μ.Χ., από της πρώτης Σεπτεμβρίου» (Μέγας, Ελληνικά εορταί..., ό. π., σ. 21)

13.—Δεν πρέπει να παραλείψουμε στο σημείο αυτό και την άλλη έκφραση της προκλήσεως της Τύχης την ημέρα αυτή: το χαρτοπαίγνιο, που άρχαζε ημέρες πριν την Πρωτοχρονιά. Αλλ' εάν τότε τα χρήματα που «έπεφταν» στο τραπέζι ήταν λίγα, τις τελευταίες δεκαετίες τα πράγματα έχουν αλλάξει. Οι «ξελεχίστες» του χωριού (και όχι μόνον αυτές) έχουν πολλά να «σέρουνε» για μερικούς συγχωριανούς τους, γνωστούς χαρτοπαίκτες, που την προηγούμενη βραδιά έχασαν ή κέρδισαν σεβαστά ποσά. Οι φήμες και οι ανεπόφευκτες υπερβολές «δίνουν και παίρνουν» τέτοιες ημέρες. Βλ. και Δ.Β. Οικονομίδου, Η τύχη εις την προφορικήν παράδοσιν του ελληνικού λαού, Λαογραφία 28 (1972), σσ. 3—26.

δεκάρες», των μικρών παιδιών, που οι νοννοί τους συνήθως, αλλά και οι συγγενείς, τους προσέφεραν. Οι νοννοί μάλιστα, παλαιότερον, επισκέπτονταν τα «αδεξιμία» τους κατ' οίκον και τους δώριζαν τον πολυπόθητο «δουναμά», " ενώ κατά τα νεώτερα έτη συμβαίνει το αντίθετο.

—των Θεοφανείων («τω Φωτώ»)
(6 Ιανουαρίου)

«Εσηκώνουνταν σ' τρι τοι τρεις τα χαράματα και πααίνανε στην εκκλησιά. Τσι ξυπνούσανε ο μακαριότης ο Βασίλης και ο Γιάννης ο Μαϊτός, τωνα χτυπούσανε τσι πόρτες. Στην εκκλησιά εκάνανε τον αγιασμό και τονε κοινωνούσανε όσοι δεν επαίρνανε τη Θεία Μετάληψη. Μετά ο παππάς ήβγαίνε στο χωριό, πρωί πια, να αγιάσει. Του δώνανε γέννημα, πατάτες, κρασί. Τώρα τελευταία του δώνουνε μόνο λεφτά, που είναι δικά του. Τα ρίχνουνε μέσα στο αγιαστήρι. Τον αγιασμό που παίρνανε από την εκκλησιά τονε φυλάανε όλο το χρόνο, δεν ηχάλανε. Τονε 'χανε μέσα σ' ένα παγουράκι στα εικονίζματα. Ο παππάς ήγιαζε και τα πηάδια του χωριού, κι άμα ήθελα να τωνα σωθεί ο αγιαζμός, αουβληρώνανε από 'φτα, που 'τανε αγιαζμένα. Οι γυναίκες περιμένε να πάει πρώτα ο παππάς να τ' αγιάσει, για να πάνε εκείνες μετά να πάρουνε φρέσκο νερό να γεμώσουνε τσι λαϊνες τωνα».

«Όπως εγύριζε ο παππάς τα σπίτια, μερικές τον ζητούσανε να ρίξει μια φουχτιά γέννημα των ορνιθώ, από το δικό του που εμάζευνε, για να κλωσσήσουνε, λέει. Άλλες πάλι τονε βάνανε να κάτσει λίγο, για να κάτσουνε οι κλωσούδες τωνα στ' αβγά».

«Επιστεύανε ότι την ώρα που βουτιέται ο σταυρός, τα νερά τσι θάλασσας γλυκαίνουνε, σα του πηαδιού, και βορείς να τα πιεις. Ελέανε ακόμα ότι ανοιούνε οι ουρανοί τη νύχτα, και όποιος επρολάβει να ζητήξει κάτι, θα του γίνουσανε η χάρη».

«Τω Θεοφανείω τα μεσάνυχτα ακριβώς οι κοπελλιές εβγαίνανε στ' άστρα κι ελέανε κάτι λόγια. " Εβλέπανε, λέει, κάτι σημάδια στ' άστρα κι εκαταλαβαίνανε α θα πάρουνε τα παλληκάρια που θέλανε. Τσι 'κουνε ο Κύριος και τωνα δίνουσανε η χάρη».

—του αγίου Συμεών
(3 Φεβρουαρίου)

Ο άγιος Συμεών ήταν ο προστάτης των εγκύων γυναικών, γι' αυτό την ημέρα της χάρις Του, τους απαγορευόταν κάθε είδους εργασία. Παρετυμολογώντας, κατά το σύνηθες, το όνομά Του, το απέδωσαν «Συμό», από φόβο για το «σημάδεμα», τα «σημάδια» που μπορεί να αφήσει στο σώμα των παιδιών ο Άγιος, όταν οι εγκυμονούσες μητέρες τους εργάζονται κατά την ημέρα της γιορτής Του. Τα «σημάδια» εμφανίζονται μάλιστα στο μέρος εκείνο του παιδικού σώματος που αντιστοιχεί προς τις εργασιακές απασχολήσεις της «παρανομούσης» μητέρας του. Οι γεροντότεροι διηγούνται σχετικώς: «οι γκαστρωμένες τη μέρα εκείνη δεν επάνανε τίποτα στα χέρια δωνε, για να μη γάμει σημάδι το παιδί που θα γεννηθεί, για να μην έβγει σημαδεμένο. Α βιάσει τήνι, το παιδί θα κάμει μια θηανά στη βλάτη, άμα βιάσει κόκκινο λουλούδι, γαρυφαλιά, θα κάμει κοκκινίλες στο μούλο, ο,τιδήποτε πιάσει θα κάμει το σημάδι του απάνω στο παιδί».

14.—Ιταλ. bona—mano

15.—Να καθίσουν δηλ. και να επωάσουν τα αβγά τους

16.—Δυστυχώς δεν μπόρεσαν να τα θυμηθούν

17.—Βλ. το κεφάλαιο Γέννηση, σελ. 318.

—του αγίου Χαράλαμπος
(10 Φεβρουαρίου)

«Ο άγιος Χαράλαμπος ήτανε ο γιατρός για τα λιανώματα, τα μικρά ζα, τα κατοικοπρόβατα. Είχενε παναθρι σι' Αγίδια κι επαϊάνιανε πολλοί. Εκάναμενε ξεχωριστή λειτουργιά εκείνη τη μέρα για τα ζα μας»¹⁸.

β. Εαρινές εορτές

—των Απόκριω

«Αποκριές είναι τρεις βδομάδες πρι δη Γαθαρή Δευτέρα. Τη βρώτη βδομάδα τη λέανε άρτσι—βούρτσι, ¹⁹ γιατί ετρώανε ό,τι να 'ναι, τη δευτέρα Κρεατινή, γιατί ενηστεύανε το κρέας Τετάρτη και Παρασκευή σα δη Σαρακοστή, και τη τρίτη τη λέανε Τυρινή. Δεν ετρώανε ούτε κρέας, ούτε τίσιτα, μόνο ψάρι, μακαρόνια με τυρί και γάλα.

Ο κόσμος εγλέδανε τότες τσι Αποκριές. Πρώτα—πρώτα κάθε Κυριακή είχανε δουβάκια. Το πρωί και όλη τη μέρα στο σκολειό, στο Τζιδίλι, (εκεί που 'ναι του Φραζόθεου το σπίτι), στον Τζιζούρη, στη Γοπριά, και το βράδυ στα σπίτια. Στου Βενιέρη, στου Γιωργιού, στου Βλάχου, απάνω στο Δέχτη, στον Σκουρογιάννη, σε πολλά. Μαζί με το δουβάκι πάδα η τζαβούνα. Είχαμενε πολλοί καλοί οργανοπαίχτες. Ετρώανε, επίνανε, εχορεύανε όλοι τσι χοροί, μπάλλο, συρτό, λίγο καλαματιανό, μα πιο πολύ τη δίρλα. Εντός ήτανε ο δικός μας χορός. Όλα τα κοτσάκια ηχορεύουνε με τη δίρλα. Δεν περιμένανε να' ρθει Κυριακή για να γλεδήσουνε. Εγλεδούσανε καθημερινές στα σπίτια. Κυριακόβραδα πάλι τα κοπέλλια εσυχνάζανε απάνω στο Δέχτη, γιατί εκεί ήτανε τα κοπελλούδια κι ηκάθονε αβροστά στη βόρτα του Μανόλη του Καλόδερον, που 'ναι σήμερα τσι Βαρβάρας το σπίτι. Εκεί ήρχονε ο Γιώργης ο Δάλας, ήφερνε γραμιόφωνο, είχενε μια δραχμή η πλάκα, ηβάνιανε κι ακούκιανε.

Ετότες εδύνουνε και μισκάρι, σήμερα τα 'χουνε παρατήσει καλά—καλά. Ηπιάνανε από το άνοιμα του Τριωδιού, μα πιο πολύ από τη Τυρινή Δευτέρα. Εδύνουνε κυρίες, γιατροί, μαμμή, έβιος, ό,τι είναι γέρος καθούρης. Αλλάζανε τα ρούχα δωνε, οι βρακάτοι εβάνανε πατελόνια και οι άλλοι βρικες, ηβολώνανε το' μούρες τωνα με αββολιά, εσκεπάζουνε με μαδήλια, είχανε μεγάλη παράσταση. Εκπαίρνε μαζί δωνε φουρνέφτια, παννιστές, τη βινακωτή, ραβδιά, κι εβρούσανε κιόλας. Ο γέρο—Αριστοτέλης εξεγένανε, η γριά—Πολυξένη μια φορά ήτανε θυμένη αφρικά, κι είχενε ένα φλασκι γεμάτο νερό μεσ' το πατελόνι τζη, ²⁰ το 'χενε τρυπημένο αβροστά κι ηκατούργιενε τα κοπελλούδια. Δεν υπήρχενε περιπτωση να παρεξηγηθούνε, όλα επιτρέποντανε. Εγυρίζανε από σπίτι σε σπίτι, αποφεύγανε μόνο εντοί που δεν εδέχουνε πολλά—πολλά. Τα κάνανε ανάστα ο Θεός, όπου ηβαίνανε. Άσε που μερικοί τσι ασφαγιάρνε ²¹ στο ξύλο, εντά βέβαια

18.—Συναγερτική βιβλιογραφία για τις χιμηρινές εορτές βλ. στον Λουκάτο, Εισαγωγή σσ. 273—75

19.—Μεσαιών. αρτοποιόνην. Στο χωριό συναντάται τόσο με την έννοια της πρώτης εβδομάδος των Απόκριω, όσο και γενικότερον με την έννοια του φάρδην—μυθόν. της ασημελιάς. Η παροιμιακή φράση «άρτσι βούρτσι κι ο νοιάς» αποδίδει αυτήν την τελευταία σημασία

20.—Ομοίωμα του αρχαίου φαλλού. Για τις προχριστιανικές επιπτώσεις στη χριστιανική ορθόδοξη πίστη βλ. Μ. Μερακλή, Θρησκευτική συμπεριφορά. Ελληνική Λογογραφία 2. σσ. 123—133

21.—Είναι πιθανώς το ιταλ. vajare=μαυρίζω, τους έκαναν δηλ. «μαύρους» στο ξύλο» κατά τη λαϊκή ερμηνεία

δεν ήτανε σωστά πράματα.²²

Παλιά τσι Απόκριες εδύνουνε και κορδελλάτοι. Αρχινούσανε από τη βδομάδα τσι Τυρινής μέχρι τη δελενταία Κυριακή. Μόλις ήθελα να φυθούνε όλοι εμαζεύουνε στη βλαταία του χωριού ή παλιά απίσω στη Γοπριά ή στην Ελιά του βαρδάνη» (....)

(....) Άλλοι εδύνανε την αρκούδα. Τονε δύνανε με προβιές από του Τζουεράνη και τσι ράβανε με σακκοράφα απάνω δου. Στη μέση δου τον χρεμούσανε πεδέξε κουδούνια και τονε δένανε από 'κει μ' ένα σκοινί. Τονε τραβά ο αρκουδιάρης, θυμένος βρακάδικα, αζβολωμένος, βαστά ένα ραβδί και βαρά συνέχεια την αρκούδα για να τρέχει. Παλιά αρκουδιάρης ήτανε ο γέρο—Σεϊδάνης και αρκούδα ο βής και ο Σάλιακας (.....)

Οι κορδελλάτοι²³ εχορεύανε τσι κοπέλλες και η αρκούδα τωνε 'κανενε χώρο. Μαζί με την αρκούδα ήτανε κι ένας με καλάθι, που εμάζωνε τα αβγά (φωτ. 2). Εκεί που χορεύανε εβάνανε μεσ' το καλάθι, όσοι παρακολουθούσανε, δυο—

(Φωτ. 1) «Κορδελλάτοι» στο χωριό της δεκαετίας του '80. Κάτω «αρκούδα» ο Δημ. Καπούνης και «αρκουδιάρης» ο Αλ. Σεϊντάνης

τρία αβγά ο καθένας. Μαζί με την αρκούδα και τσι κορδελλάτοι ήτανε και μερικοί κασιβέλλοι,²⁴ μοντζουρωμένοι μοσκάροι που χορεύανε κι εκείνοι. Μετά

22.—Έχουν να διηγούνται πολλές ευπράγεις ιστορίες αγρίων τέτοιων ξυλοδαρμών.... για το κέφι των ημερών

23.—Το έθιμο των κορδελλάτων, αφού διήλθε μία περίοδο κατά την οποία έπαψε να αναπαριστάνεται, τα τελευταία έτη με ενέργειες του Προοδευτικού Ομίλου του χωριού και πάλιν αναβιώνει. Τα νέα παιδιά του χωριού ντύνονται «κορδελλάτοι» ή «βρακάδες» και «φλάχισσες», και με συνοδεία τουμπασκού και τζαμπούνας είτε περιέρχονται τα χωριά, όπως και παλαιότερα, είτε μεταβαίνουν στη Χώρα, συμμετέχοντας στις εκεί εκδηλώσεις του καρναβαλιού. Η παρουσία των Γλιναδιωτών, ενδεχόμενων με παραδοσιακές εορταστικές ενδυμασίες και συνοδευομένων με λαϊκά όργανα, είναι κυριολεκτικά «σαν τη μύγα μεσ' το γάλα», αφού το εν λόγω καρναβάλι θυμίζει Ρίο, και όχι Νάξο...

24.—Οι γύφτοι. Μεσαιων. κασιβέλος < ιταλ. cattivello = ο σκλάβος.

το χορό εξεκινούσανε για τ' άλλα χωριά, πιο πολύ για τ' Αγερσανί. Αβροστά επάενε ο σημαιοφόρος με τη σημαία.²⁵ Επί Παπαδόπουλου απαγορεύτηκε η σημαία. Στ' Αγερσανί και σ' τσι Τρίποδες μας επεριποιούδανε, εγίνουδανε μεγάλο γλέδι. Σ' τσι Τρίποδες, για παράδειμα, που πααίναμενε τα τραπέζια ήτανε έτοιμα. Ήθελα να 'ρθει ο Μητσόπουλος με σκωταριές ψητές, ήθελα να 'ρθει ο Σκουλά-

τος, ο Βασίλης ο Γόνης να βάλουνε μηζύθρες, κρασιά. Μεγάλη περιποίηση, μεγάλο γλέδι. Την ίδια μέρα ήρχουδανε κι εκείνοι στο χωριό μας. Μια φορά ήρθανε κι οι Σαγριώτες. Πρωτοπόροι ήτανε οι Αγερσανιώτες. Ήρχουδανε εις φάλαγα κατ' άνδρα με τζαβούνα και βαϊράκι. Επααίνανε οι δικοί μας στο Αγερσανί, ενέβαινανε το Αγερσανί προς τα 'δω και μέσα στα Λαγιάδια ετσακώνουδανε οι αρκούδες των δυο χωριών.²⁶ Μια φορά τη δικιά μας τη νίκησενε η αγερσανιώτικια αρκούδα. Σου λέει, θα το πληρώσομενε στον ανεβασμό. Οδο ανεβαίναμενε εξηλώθηκενε η δικιά μας αρκούδα και περιλάβενε ο Μανόλης ο βής. Εξανασακωθήκανε οι αρκούδες και

(Φωτ. 2) «Αρκούδα» ο Μανόλης Δημητροκάλλης—Μπέης, «αρκουδιάρης» ο Γιάν. Δημητροκάλλης—Μίχαλος, και δίπλα κάποιος που κρατεί το καλάθι για τ' αβγά

τη ρίχτει χάμω η δικιά μας.

Μόλις ήθελα να 'ρθουνε απίσω στο χωριό εξαναχορεύγανε πάλι στη βλαταία, μέχρι το βραδάκι. Τη δελευταία Κυριακή τσι Αποκριάς ήθελα να κάτσουνε εκεί ή στο σκολειό, να βράσουνε τα αβγά όλα που μαζέψανε, να φέρουνε κρασί όλοι δωρεά, να κάτσουνε να τα φάνε. Το βράδυ σ' τσι δώδεκα η ώρα ετρώανε το τελευταίο αβγό, για να κλείσει, λέει, ο λαιμός τωνε, κι ετρώανε πάλι άλλο ένα στην Ανάσταση το βράδυ για να ανοίξει, λόγω του ότι ενηστεύγανε όλη τη Σαρακοστή.

25.—Αντικαθιστούσε το αμέσως παρακάτω αναφερόμενο μπαϊράκι. Για τη σημαία στο γάμο βλ. την ομότιτλη μελέτη του Ελευθερίου Αλεξάκη, Αθήνα 1990

26.—Χαρακτηριστικό έθιμο πολύ συχνά συναντώμενο στον ελληνικό χώρο. Λέγεται ότι στη Β. Ελλάδα έχουν θρηνησει και θύματα.

Τσ' Απόκριες экάνανε και τα ψάρια ²⁷ και τα πετούσανε. Μεγάλα και καλά ψάρια, ίσαμε ένα βόι, экάνανε ο Νετζανής, ο Φραγούλης ο Φραγουλογιάννης, ο Κώστας ο Ντάλας, οι Μακρήδες και άλλοι. Τα πετούσανε στο χάλαρο του Φραγόθεου, στη Δεξαμενή, στο χάλαρο του Γόνη, στο Μύλο, εκεί που 'ναι τώρα του Μανολάκα τα σπίτια, στα χάλαρα που 'ναι τώρα του Τζουζράνη τα σφαγεία. Τα τελευταία χρόνια κάνουνε στρογυλό αετό, μόνο που κάνουνε πια πολύ λίγα κοπέλλια».

—ευτράπελες αποκριτικές διηγήσεις

1. «Ήτανε Αποκριά του '35. Εδύθηκα λοιπόν εγώ ²⁸ μούσκαρος με βρακιά κι είχα το Μανολακάκι γάδαρο, εκαβούρωνε, τον βάλει ένα σομάρι μικρό που 'χα και δυο κοφίνια μικρά. Βάνω μέσα γυαλικά και άλλα πράματα απάνω στο σομάρι. Επειδή το Μανολακάκι ήτανε τένιερο, ²⁹ εγώ, όπου ηπααίναμενε, ήλεα: το γαδούρι είναι πειναζόμενο, είναι του Σταμάτη του Γνωστικού και δεν έχει να το ταΐσει. Τονε καβαλλίκενα συνέχεια. Πότε—πότε, άμα ήτανε καένα ανέβαζμα, εκατέβαινα κάτω. Φτάνομενε κι ηπάμενε να 'βομενε μεσ' τσι Αθής του Αϊδέ, κι όπως ήτανε ανηφοράκι και τονε καβαλλίκενα, ήσφιξε το σκοινί στο λαιμό του και παραλίγο να γουρλώσει. Μας ανοίουνε και βαίνομενε μέσα. Τι κάνετε; Καλά; Το γαδούρι είναι πειναζόμενο, έχετε τίποτα να φάει; Όχι, μας σε λένε. Όρμα, λέω εγώ στο γαδούρι. Αρπά με τα δόφια του μια μαζελάδα που 'τανε γεμάτη άχερα, τη δινάξει δεξιά—αριστερά, γεμώζει το σπίτι τέσσερα δάχτυλα άχερο. Παναγία σόσε, τι μας έκαμε, έχασαμε το σπίτι μας λέει η Αθή και τα άλλα κοπελλούδια που 'τανε μέσα. Μας σε κυνήσενε η Αθή, παίρνομενε τη γαιφώρα, παραλίγο να σκοτωθούμενε, και φτάνομενε στα Μαγαζιά. Πού θα πάμενε τώρα; Ήτανε δώδεκα και μισή η ώρα. Λέω, θα πάμενε στον Τζουζράνη. Είχενε ένα μικρό σπιτάκι, ήτανε μόνο εντός και η γυναίκα του. Μοσκάροι, λέμενε. Τσιμουδιά από μέσα. Λέω, τζάβα ήρθαμενε, αλλά ήπρεπενε κάτι να δουλέψομενε για να ανοίξει, το ξερα ότι ήτανε μέσα. Είδες δα φίλο που τον έχεις Κοκκολιέ; Ετσά το 'πα, ο Κοκκολιός ήτανε φίλος του, αλλά δεν ήτανε μαζί μας. Ακούμενενε στο φευγιό: γυναίκα, σήκω απάνω, ο Κοκκολιός είναι. Ω του θάματος και ανοίει! Πάει πάλι ο Μανολακάκης σ' τσι μαζελάρες, πάει στο στρώμα. Όλα τ' άχερα χάμω. Αχ τι πάθαμενε, γυναίκα, γιατί να τονε ανοίξομενε.

Ήρθε η άλλη βραδιά, επέρασενε κι η άλλη κι είπαμενε ότι θα δυθούμενε το Σαββάτο το βράδυ, με άλλη μούσκαράδα. Είχενε εδώ ο Σαββάτος αφημένες τράβες για να χτίσει. Παίρνομενε δυο. Αδρυστά ήτανε ο Αλέκος ο Σεϊδάνης, απίσω ο Αδώνης ο Χωριανός. Από τον ένα νόμο ο Αλέκος, τη μια, την άλλη από τον άλλο, και στη δέλεωση ³⁰, στα δυο μέτρα, ο Αδώνης σ' τσι δυο δονώμοι. Ήτανε σκεπαζμένοι με δυο χράμια, για να μη φαίνουσανε. Απάνω σ' τσι τράβες ήβαλα το ίδιο σομάρι με τα κοφινιάκια γεμάτα πράματα, που τα πουλούσαμενε, λέει. Αδρυστά είχαμενε κεφαλή ψοφισμένου γαδάρου, κι ένα μακαρά, που τονε βάλαμενε μέσα στη γεφαλή. Τραβάς τα χαλινάρια και κατεβαίνει η

27.—βλ. σσ. 340—341 του παρόντος βιβλίου. Για τη διεθνή ιστορία και τη φύση του παιγνιδιού αυτού βλ. Δ. Λουκάτου, Πασχαλινά και της Άνοιξης, Αθήνα 1988, σσ. 15—24.

28.— Αφηγείται ο Χρ. καστελλάνος (Χριστάκης). Άλλο φυσικά να τα διαβάσεις και άλλο να ακούς και να βλέπεις τον ίδιο να τα περιγράφει...

29.— Τένιερo στη Ζάκυνθο (ο ευπαθής, ο συμπαθής), τένιερoς στην Κεφαλληνία (ο μαλακός, ο τρυφερός, ο ατροφικός, ο μικροκαμωμένος). Όλα από το ιταλ. tenero

30.—Στις άκρες της «τράβας».

κεφαλή και κλει. ³¹ Τηνε 'χαμενε βρει στον Σάδα—Μαύρα, ξεραμένη, τη βάστανε αβροστά ο Αλέκος περαζμένη σ' ένα γαλάμι. Δεν απόξενα ³² καθόλου, γιατί ήτανε μεγάλοι άδρες και αφηλοί, θερία. Και βαίνομενε στον Νίκου του Τζαννή, του παλιού Προέδρου. Επαιάναμενε εκεί που 'χενε κοπελλοῦδια. Σηκώνω εγώ τη γεφαλή και αρπώ τη Γαλλιοπάρα από τη μούρη. Ωχον Παναγιά μου ξύλο εμένα! Φνάτε, εφώναξα εγώ, μου 'δωκενε τόσο ξύλο! Ευτοί από κάτω δεν ετρώανε καθόλου, εγώ το 'τρωα το ξύλο. Θα μου 'δωκενε ίσαμε πενήδα ξυλιές!

Εφύαμενε από 'κει κι επήαμενε σ' τσι Μαρούλας τσι Αϊδάκαινας, που 'χενε τη Νικολέττα, τη Γατίνα, τη Μαριγώ, τη Ρούλα. Δε μας σε βανενε το σπίτι, γιατί είχενε εκεί μια στροφή και παραλίγο να κόψω τα παϊδια μου. Μετά, αφού εκάμαμενε ό,τι εκάμαμενε, επήαμενε και σε άλλα σπίτια και μετά πια, επειδή ήτανε αργά, εγύρισαμενε στο σπίτι κι εξεδυθήκαμενε».

2. «Ο γέρο—Σειδάνης εφόριενα μια φουστάνα κι είχενε κρεμαζμένο ένα λουκάνικο αβροστά δου μεγάλο. Ήπιανε λοιπό τσι γυναίκες και τωνε 'κανενε ίσαγιαδές [κάνει τη χειρονομία. Ο γέρο-Σειντάνης, ως αρχαίος Αθηναίος στη γιορτή των Διονυσίων, εκράδαινε το ευρισκόμενο εμπρός του, ανάμεσα στα σκέλη, λουκάνικο, δίκην ανδρικού μορίου ευρισκομένου σε στύση]. Πότε—πότε ηδάκανε κι ένα γομμάτι, όλη τη μέρα εβάστανε ευτή η δουλειά, μέχρι που ήτρωενε όλο το λουκάνικο».

3. «Εκουτοσπίνανε ιπά στο μαγαζί μου πολλοί [αφηγείται ο Αγγελής Σέρρης - Γάτζος]. Δε βάμενε, λέει, μέχρι το Γαλανάδο; Εξβολωθήκανε. Ο γέρο—Σειδάνης λοιπό ήπιασενε μια σάουλα σκoinί, ίσαμε δέκα οργιές σκoinί, ήβγαλενε και τα παπούτσια δου, αξυπόλητος, κι ήτανε μια χιονιά διαολεμένη, ετρέχανε τα νερά ποταμός ιπά όξω στο δρόμο, ήπιασενε που λες και ήδεσενε το Νικόλα το Βενιέρη, το βαναγιώτη το hisσά (Παναγιώτη Πισσά), αλλά ο Παναγιώτης είχενε βγάλει τα παδελόνια δου, και τα 'δωκενε τον Νικόλα του Βενιέρη, κι ήβαλενε πάλι εκείνος τον Νικόλα τα βρακιά, και τα 'χεσενε. Ήδεσενε και την Ατζούρα, το Χωριανάκι, το γέρο—Τζαννιδάκι, καμμιά εικοσαριά, όλο το χωριό το 'χενε δεμένο, κι ηπαένανε στο Γαλανάδο. Εκεί που 'τανε η κοινγκουμαριά ³³ ακόμα, εκείνο το θερίο, δε βορούσανε να περάσουνε, ετράβανε ο ένας από 'δω, ετράβανε ο άλλος από 'κει, εμαγανίσανε το βαναγιώτη σε μια αθανατιά, παραλίγο να τον βγάλουνε το μάτι δου. Φωνές ο Παναγιώτης, χριστοπαναγίες, δώστον να τραβά ο Σειδάνης, ήτανε κατουρήματα να τσι βλέπεις. Ήκανενε καλή μוסκαράδα ο Σειδάνης, είχενε και τα δοντάκια δίπλα. Επήανε μετά στο Γαλανάδο, αλλά δε θυμάμαι δα εκεί είδα εγίνηκενε».

4. «Μια φορά πάλι επήαμενε στο Γαλανάδο με το γέρο—Σειδάνη αρκουνδιάρη, το Μιχάλη το Μακρή και άλλοι. Μου λέει εμένα [ο ίδιος αφηγητής] ο Μιχάλης, λέει πιάνεις το δοντάκι να πάω να κατουρήσω μια στιμή; Εκείνη την ώρα ανεβαίναμενε τον ανήφορο να πάμενε στον Μήτσον του Καπινιάρη του αφέδη το σπίτι. Κι ήτανε λοιπό ο καμένος ο Κουραδόμαγας, και κάνει λοιπό ίσαγε και του δώνει μια ο γέρο—Σειδάνης απάνω στη γεφαλή. Λέει λοιπό: μμμ..., προ..., αγριεύει το αρκούδι, βρος γιατί αγριεύει το αρκούδι. Γαμώ τη b..... σου, λέει, με νοιάζει εμένα ότι αγριεύει το αρκούδι ιπά, λέει, είδες είδα μου 'καμες; Τον 'χενε κάμει ένα τζίδουνα, ³⁴ να! Νίκο, κάμε στη βάδα, γιατί αγριεύει το αρκούδι,

31.—Κλείνει

32.—Αρχαιοελλ. αποξέγγνιμι

33.—Βλ. τη σχετική με αυτήν παράδοση, σελ...

34.—Το κοινώς κοινόηματο. Στο γειτονικό Γαλανάδο (χ/φο 452, σ. 321 του I.A.N.E.) σημαινε τον «καλόγηρο», τα μεγάλα σπυριά γενικώς.

και του ξαναδώνει πάλι μια ξυλιά, όχι αστεία. Μον κοπανίζει κι εμένα μια, του λέω θα παρατήσω το δοντάκι να φτώ, 'μου 'δωκενε μια που επαλαβώθηκα. Θεός συχωρέσ' τονε, δεν είχενε άλλο καλύτερο για μοσκαράδα».

—Καθαρή Δευτέρα

«Εφεύγαμενε από 'δω μ' όλα τα νηστήσιμα μαζί μας, χαρβά, καλαμάρια, τουρσιά, ελιές, κονικιά, βραστές πατάτες, ταραμά, κρομμύδι χλωρό —ξερό, κορφές αρακά από το χωράφι κομμένες, θρεψίνη, λαγάνες, τα βάναμενε όλα σε δουράδες, και μαζί με τζαβούνες και δοντάκια εξεκινούσαμενε. Περονούσαμενε του Σάδα—Μαύρα, Τυροκομειό, Πετράδια και φτάναμενε μέσα σ' τσι Αλινκές, στο αλατοπηγείο.³⁵ Εκεί ήτανε ο Κατσιμίδης φύλακας. Το αλάτι ήτανε σωροί, όπως κάνομενε τσι θεμμωνιές. Εκάναμενε χώρο κι ηκαθούμαστενε. Άλλοι εβαίνανε μεσ' τη θάλασσα να πιάσουνε αχινοί, αχνηβάδες, καβούροι, να τσι φάμενε μαζί με τα δικά μας φαγιά. Μετά επιάναμενε το χορό και το τραούδι μέχρι το βραδάκι. Άμα ήθελα να γείρει ο ήλιος, κατά τσι τρεις το απογεματάκι, εγυρίζαμενε απίσω, πάλι από τα Πετράδια. Εκεί ήθελα να μας σε σταματήξει ο γέρο—Κέδροσ, να μας σε κεράσει κορωνιά³⁶ κι ένα νεβότι κρασί. Εγυρίζαμενε στο χωριό κι εβαίναμενε όπου ήθελα να παίξει ο Τζαβουνάτορας, στο δικό μου, πιο παλιά στον Μανόλη του Καλδερον, στο σπíti του Τζαβουνάτορα ή μέσα στον Φραγούλη του Γιωργέλη, που 'τανε πρώτα παλιό. Εσυνεχίζαμενε εκεί με τα νηστήσιμά μας, όλη σχεδόν τη νύχτα. Τη μέρα εκείνη μερικοί εδύνοντανε με στολές, άλλοι επαίναμενε κι εμουτζουρωνούμαστενε σ' τσι καμινάδες. Ήρχιζενη η νήστεια και οι γυναίκες πρωί—πρωί, προ φύουνε, εκαθαρίζανε τα τοικκάλια με άμμο και σταχτή, να 'ναι καθαρά για τα νηστήσιμα φαγητά, γι' αυτό τη λέανε και Καθαρή Δευτέρα. Άλλοι όμως ετρώανε όλα τα ρέστα που απομείναμε από τη βροηγούμενη μέρα, είχανε τη δικιά δωνε εξήγηση γιατί τη λέανε Καθαρή Δευτέρα. Πολύ παλιά εκάνανε καμμία κοντσοδιασκέδαση στο μέρος που 'ναι τώρα χτιζμένο το σχολειό, μεσ' του Γόνη, με τζαβουνοδούδακα. Δεν επαίνανε κάτω στην Αλυκή»³⁷.

—τα «ψυχασάββατα» του Τριωδίου
(και κυρίως των αγ. Θεοδώρων)

Ως αντίδοτο στις ξέφρενες χαρές του καρναβαλιού η Εκκλησία μας έχει καθιερώσει (παραλλήλως προς το αποκριάτικο ξεφάντωμα) και την περισυλλογή για τους νεκρούς, ως ψυχολογική προφύλαξη από την «υπερβολή» και την «ύβρη» που διαπράττονται εκείνες τις ημέρες.

Τα τρία λοιπόν αυτά Σάββατα, δηλ. των Αποκρεω, της Τυρινής και των αγ. Θεοδώρων (το πρώτο της Σαρακοστής) γίνονταν στο χωριό μνημόσυνα και τα

35.—Η μετάβαση σε μέρη παραθαλάσσια, όπως η Αλυκή, ίσως περιείχε παλαιότερον κάποιο απώτερο σκοπό, τον οποίο οι αφηγητές δεν γνωρίζαν, ακούμενοι στο απλό τυπικό της συγκεκριμένης ενεργείας. Στη Σάμο, οι κάτοικοι των παραλίων χωριών συνηθίζουν κι εκεί να μεταβαίνουν σε παραθαλάσσιες τοποθεσίες, η μετάβαση αυτή είχε παλαιότερον σκοπό «να πιάσιν τ' μαλλιάρη πέτρα». Βλ. τη διδακτορική διατριφή του Μανόλη Γ. Βαρθούνη, Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου, Αθήνα 1992, σ. 208, τον Λουκάτο, Τα πασχαλινά, ό. π., σ. 181 και την εργασία του Δ.Α. Πετροπούλου, Της Αναλήψεως τα έθιμα. Κατέβαση στη θάλασσα. «Πέτρα μαλλιάρη». Νέα Εστία 43, σ. 777—779

36.—Είδος ελιάς μικρού μεγέθους

37.—Σήμερα πλέον δεν πάνε πιαθενά. Μεσολάβησε όμως ένα διάστημα που μετέβαιναν αντί της Αλυκής στο Τυροκομείο, και κατά το απόγευμα επέστρεφαν στο χωριό.

κόλλυβα μοιράζονταν στο κοινό.

Η ερμηνεία που έδωσαν είναι βασισμένη στο συναξάριο της εορτής των αγ. Θεοδώρων. Συμφώνως προς αυτό ο Έπαρχος μιας πολιτείας διέταξε να ανακατώσουν κρυφίως στα νηοτήσιμα ψώνια της αγοράς κρεατινές ουσίες, με σκοπό να φάνε οι χριστιανοί αρτύσιμα φαγητά, αφού ματαίως προσπαθούσαν οι ειδωλολάτρες να πείσουν με άλλους τρόπους τους χριστιανούς να σταματήσουν να νηστεύουν. Ο Θεόδωρος όμως (ένας κρυπτοχριστιανός αξιωματούχος) ειδοποίησε τον Αρχιερέα για τη δόλια αυτή πράξη του Επάρχου, και εκείνος με τη σειρά του συνέστησε στο πλήθος να απόσχει από την αγορά, μοιράζοντάς του σιτάρι βραστό. Αργότερα, όταν ο Θεόδωρος εμαρτύρησε, ο λαός τίμησε την μνήμη του με τα κόλλυβα, «γι' αυτό κάνουμε κόλλυβα και τα μοιράζουμε στο γόζμο».

Η ημέρα της μνήμης των αγίων Θεοδώρων προσεφέρετο επίσης για μαντικές ενέργειες των κοριτσιών του χωριού, γιατί «οι άγιοι—Θόδωροι είναι προστάτες τω γοριτσιώ, γιατί είναι καβαλλάρηδες. Βρίσκουνε λοιπό στάρι και το βάνουνε στο μαξελάρι, και λένε το βράδυ, τρία βράδια, το ίδιο πράμα :³⁸

άγιοι Θόδωροι καλοί, και καλοί θαματοουργοί,
 ΄Σν πουν κόσμο τριγυρνάς και τις τύχες συναδάς
 α δεις και τη δική μου, να μου τη χαιρετάς.
 Α γάθεται, να σηκωθεί, κι α στέκεται να τρέξει
 κι όποιος είναι τσι τύχης μου να 'ρθει να με γυρέψει

Για το άλλο μεγάλο Ψυχοσάββατο, αυτό της Πεντηκοστής, βλ. παρακάτω, σελ. 448.

—γενικά για όλη τη «Σαρακοστή»

Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η αυστηρή νηστεία, και μάλιστα των πρώτων μετά την Καθαρή Δευτέρα ημερών, κατά τις οποίες δεν «επασκάζανε» ούτε λάδι. Την πρώτη αυτή εβδομάδα αποκαλούσαν «πρωτονηοστήσιμη». Πρέπει βεβαίως να επισημανθεί ότι υπήρχαν πολλά άτομα, βαθέως θρησκευόμενα, που συνέχιζαν να νηστεύουν καθ' όλη τη διάρκειά της, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία τους τηρούσε τη νηστεία κάθε Τετάρτη και Παρασκευή οπωσδήποτε. Πάντως το Σάββατο της πρώτης εβδομάδας της επιτρεπόταν να «τρώνε λάδι», επειδή ήταν εξουθενωμένοι από την προηγηθείσα πενθήμερη αποχή τους από τα «πασκαλινά». Την ίδια ημέρα (το Σάββατο) έκαναν τη «σεφουκλωτή», το κύριο γλύκισμα της μακρά αυτής περιόδου (βλ. σσ. 87—88).

Ας σημειωθεί επίσης ότι καθ' όλη τη διάρκεια της Σαρακοστής, πλην Σαββάτων και Κυριακών, παρακολουθούσαν σχεδόν σύσσωμοι, στο «Χριστό», όλους τους εσπερινούς.

—η Κυριακή της Ορθοδοξίας

«Είναι η πρώτη Κυριακή τσι Σαρακοστής. Ενεστυλώσανε ετότες τσι εικόνες

38.— Για τη χρήση του σταυρού σε περαιτέρω ενέργειες την ημέρα αυτή σε άλλα μέρη της Ελλάδος βλ. Άννας Ι. Παπαμαχίλ — Κουτρούμπα, Ο σταυρός στους διαφόρους κλάδους ό.π., σελ. 40 κ.ε.

που είχανε κρυμμένες εκατόν είκοσι χρόνια, ³⁹ γι' αυτό γιορτάζομενε εκείνη την ημέρα. Μετά τη δοξολογία και τώρα και παλιά εγυρίζαμενε τσι εικόνες τρεις βόρτες γύρω από την εκκλησιά. Κάθε φορά που γυρίζαμενε, εκάναμενε και από μια βαράκληση, σε άλλο μέρος κάθε φορά.

Πολλοί την ημέρα αυτή συνήθιζαν να κοινωνούν, επειδή νήστευαν λάδι καθ' όλη την προηγούμενη εβδομάδα.

—της Σταυροπροσκυνήσεως
(γ' Κυριακή της «Σαρακοστής»)

Η λαϊκή ονομασία της εορτής ήταν «τσι Βιολεδούς», γιατί οι πιστοί αφού προσκυνούσαν μετά το πέρας της λειτουργίας τον σταυρό, παρελάμβαναν από τον ιερέα ένα αγιασμένο κλωνάρι βιολέντας, και «ανθοφόροι», όπως του Σταυρού» και «τω Βαγιώ», επέστρεφαν στις οικίες τους. Το κλωνάρι αυτό ή το μαδούσαν μέσα στους αγρούς τους «για αγιασμό» ή το φύλασσαν στα εικονίσματα, για να αντιπαλεύουν κάθε κακό.

—η πρώτη Μαρτίου

«Τη μέρα ευτή, για να μη τζι πιάσει, λέει, ο ήλιος του μάρτη εβάνανε στο λαιμό και στα χέρια το μάρτη, μια γλωστή με άσπρα και κόκκινα κλωνιά. Ελέανε μάλιστα κι ένα γοτσάκι:

οπου 'χει κόρη ακριβή του Μάρτη ήλιος μη δη 'δει
για θα τη γάμει χαρανί και δε δη θέλει πια κανείς ⁴⁰

Τα κοπελλάκια εγυρίζανε το 'να μετ' άλλο κι ετραουδούσανε το Φλεβάρη που φεύγει και το Μάρτη που 'ρχεται».

(Οι πληροφοριοδότες της παραπάνω σημαντικότητας παρατηρήσεως, δυστυχώς, δεν ενθυμούνταν τα αδόμενα άσματα. Η ίδια όμως η παρατήρηση, έστω και κολοβή, μας δημιουργεί κάποιες σκέψεις. Κατά πάσαν πιθανότητα αναφέρονται στα «χελιδονίσματα», αρχαιότατο έθιμο, ευρέως διαδεδομένο στον ελληνικό χώρο, που επεβίωσε καθ' όλη την ιστορική πορεία του Έθνους μας). ⁴¹ Με τα χελιδόνια όμως και την πρώτη τους εμφάνιση σχετίζεται και η παρακάτω πληροφορία: «όποια μάννα ήθελα να 'δει χελιδόνη πρώτη φορά, ήθελα να να καρφώσει χάμω ένα μαχαίρι, όπον ήθελα να το 'δει, να κάμει σημάδι εκεί για να ξέρει, γιατί τότε τα παιδιά επαθαίνανε σιλιασμό, ⁴² κι άμα λάχει στο παιδί τέτοιο πράμα, να πάει να σκάψει. Ευρίσκανε χάμω ένα καρβουνάκι, να το βάλεις μεσ' το νερό, να το δώκεις τον παιδιού να πιει, και να μη δο ξαναπιάσει τέτοιο πράμα».

39.—Ορθοτάτη η αναφορά στην υπερεκατονταετή Εικονομαχία (α' φάση 726—814, β' φάση 815—843 μ.Χ.)

40.—Για το πρότυπο της γυναικείας ομορφιάς βλ. σσ. 118—119. Βλ. και Ν.Γ. Πολίτου, Ο μάρτης, Λαογρ. Σύμμ. Β' ό.π., σσ. 249—259

41.—Βλ. Δ. Λουκάτου, Ο Μάρτης και το χελιδονίσμα, Πασχαλινά και της Άνοιξης, Αθήνα, 1988, σσ. 25—28. Κ. Ρωμαίου, Χελιδονίσματα, κορωνίσματα, επρεσιώναι. Αρχαία αγεγμικά τραγούδια και νεοελληνικά παράλληλα, στο βιβλίο του Κοντά στις ρίζες, Αθήνα 1980, σσ. 441—464

42.—Βλ. σσ. 401—402.